

Universiteit
Leiden
The Netherlands

“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Borsten, G.

Citation

Borsten, G. (2021, February 17). *“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3142386> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Borsten, G.

Title: "Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern": een kritische analyse van Bodo Uhse's weg naar het communisme

Issue Date: 2021-02-17

8. *Revolutionärer Nationalismus* en *Volksfrontideologie*: een vergelijking

a. *Uhse's bekering tot het communisme als mythische daad in de DDR-geschiedschrijving*

De belangrijkste vraag die aan deze dissertatie ten grondslag ligt, en die betrekking heeft op Uhse's overgang van de NSDAP naar de KPD, luidt: is Uhse's wisseling van politieke stellingname – ogenschijnlijk van extreem rechts naar extreem links – wel zo spectaculair geweest als ons door hemzelf en zijn biografen, door historici en journalisten telkens opnieuw voor ogen is gehouden?

We hebben in de afgelopen hoofdstukken inmiddels in toenemende mate aanwijzingen zien passeren, die suggereren dat zijn bekering tot het communisme minder plotseling en minder wereldschokkend is geweest dan de DDR-historiografie – en daarmee Uhse zelf – ons heeft willen doen geloven. Sterker: we krijgen de indruk dat hij veel eerder bij de KPD terecht is gekomen niet door een keuze, maar door een samenloop van omstandigheden, waarvan het introduceren van de nationalistische agenda in haar partijprogramma uiteindelijk de doorslag heeft gegeven.

Op zich lijkt het ons vanachter de Muur overgeleverde narratief zoals dat door zijn DDR-biografen is verteld rond Uhse's overstap plausibel. Hoewel aan beide politieke extremen dezelfde gedachte ten grondslag lag, namelijk dat de burgerlijk-liberale democratie, het “*schlappe Weimarer System*”,⁹⁴⁹ terzijde geschoven moest worden en er gestreefd moest worden naar een radicale omwenteling, weken de finale doelstellingen van beiderlei revolutionaire ambities, in elk geval in eerste opzet, sterk van elkaar af. Toen, na verloop van tijd, principiële standpunten plaats moesten maken voor zowel praktische als propagandistische overwegingen begonnen beide uitersten echter meer en meer overeenkomsten te vertonen.

In de officiële DDR-geschiedschrijving zijn die overeenkomsten genegeerd: ze zouden de aard en de uniciteit van het antifascistische regime daar schaden, en hadden in onderhavig geval ook het spectaculaire van Uhse's *Wanderung* gerelativeerd. In plaats daarvan werd zijn weg van de NSDAP naar de KPD en zijn daaropvolgende antifascistische levenswandel uit haar context genomen, en tot lichtend voorbeeld gemaakt voor zijn landgenoten. De ‘staatlische’ simplificatie van de keuzes die hij gemaakt heeft stonden een belangrijk doel ten dienste, voor zowel de staat zelf als haar burgers: zij hielp het bestaansrecht van het land te bevestigen. Uhse liet met zijn ‘switch’ naar het communisme en zijn handel en wandel gedu-

⁹⁴⁹ Aldus de historicus Hans Coppi. Hans Coppi (2001). In: Hans Coppi, Suzanne Römer (Hrsg.) (2001). „*Aufbruch*“. *Dokumentation einer Zeitschrift zwischen den Fronten*. Koblenz: Fölbach, p. 15.

rende de Naziheerschappij, en later, met de keuze die hij in 1948 maakte om zich in Oost-Duitsland te vestigen, zien dat de DDR het betere Duitsland vertegenwoordigde, het Duitsland van “Freiheit und [...] Frieden”.⁹⁵⁰ Tegelijkertijd werd ermee aangetoond dat het antifascistische karakter van de DDR het land in moreel opzicht plaatste boven de BRD.

Uhse paste, met zijn avontuurlijke leven gedurende de jaren van de Hitlerterreur, een leven dat tegelijkertijd volledig in het teken stond van het bestrijden daarvan, naadloos in het patroon dat in de DDR onherroepelijk leidde tot de heldenstatus: “Wer im Dritten Reich aus politischen Gründen im Gefängnis oder im KZ gelitten oder vom Ausland aus die Nazis bekämpft hatte, auch wer als Spanienkämpfer gegen die Franco-Faschisten angetreten war, der war in der DDR staatlich anerkannter Held und Mitglied des Komitees der Antifaschistischen Widerstandskämpfer – vorausgesetzt er hatte die rechte kommunistische Gesinnung”.⁹⁵¹

Uhse voldeed volledig aan dat profiel: hij beschikte, zo had hij tijdens zijn exiljaren in Frankrijk, Spanje en Mexico laten zien, over de juiste levenswandel en overtuiging. Zijn persoon en zijn reputatie waren dus bij uitnemendheid geschikt om als *window dressing* voor de nieuwe staat te fungeren, en hij toonde tegelijkertijd aan – beter ten halve gekeerd tenslotte – dat het ook voor ‘kleine’ Nazi’s zin had – de grote waren in de DDR al in een eerder stadium *rigoros ausgeschaltet*⁹⁵² – om bij te dragen aan het nieuwe, antifascistische regime.

Dat consequent antifascistische karakter dat het SED-regime aan de DDR toeschreef was onderdeel van een zorgvuldig georkestreerde vervorming van de geschiedschrijving van het land, onderdeel van een ‘mythologie’ (sommige West-Duitse bronnen spreken van ‘sprookjes’) die het, binnen het stelsel van socialistische staten, moest bevrijden van haar morele medeverantwoordelijkheid voor de nationaal-socialistische gruweldaden gedurende de Tweede Wereldoorlog, en die tegelijkertijd diende als legitimatie voor de binnenlandse oppressie. Omtrent het volledige pakket van “Gründungsmythen”, waarin ook ruimte was ingeruimd voor kwesties als de ‘Bevrijding’ van het concentratiekamp Buchenwald door gevan-

⁹⁵⁰ Hermann Weber (1985). *Geschichte der DDR*. München: dtv Wissenschaft, p. 22, cit. *Sächsische Zeitung*. „Organ der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Land Sachsen“, 1949, Nr. 236, 8-10-1948.

⁹⁵¹ Rolf Rietzler (1990). Das rote Hexeneinmaleins. In: *Der Spiegel*, Spiegel Spezial, 1990-2, 1-2-1990, p. 136 - 143, hier p. 138 f. Bron: <http://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-52397687.html>, stand 13-8-2018. Rietzler wijst erop dat antifascisten die de kwalificatie “Kämpfer” kregen beloond werden met een maandelijks “Ehrensold” van 1600 Mark. Onbekend is of ook Uhse aanspraak maakte op dat bedrag. Onbekend is waar Rietzler zijn informatie vandaan heeft. Het maximumbedrag wordt door Constantin Goshler gesteld op 500 Mark. Constantin Goshler (2005). *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*. Göttingen, Wallstein, p. 381.

⁹⁵² Rietzler (1990), p. 136.

gen communisten, voor de religieus Martin Luther en voor de Middeleeuwse Boerenoorlogen, bestaat een uitgebreide documentatie.⁹⁵³

Wat de DDR-apparatsjiks in hun pogingen de geschiedenis naar hun ideaalbeeld te hervormen probeerden uit te poetsen, was het feit dat de verschillen tussen de NSDAP (en dan met name de Strasser-vleugel waaraan Uhse zich had gecommitteerd, al komt een mogelijk onderscheid in de jaren na de Tweede Wereldoorlog daar eigenlijk niet meer ter sprake) en de KPD in de jaren vanaf 1930 helemaal niet zo groot waren.⁹⁵⁴ Vanaf dat jaar was bij de KPD-leiding – naar aanleiding van de spectaculaire groei van de NSDAP – het bewustzijn begonnen in te dalen dat een doelgericht gedoseerde hoeveelheid nationalisme kennelijk goed was voor een boel extra stemmen. Met dat in het achterhoofd introduceerden ze dan ook in korte tijd een nationalistische KPD-agenda, met elementen die veel eerder in een rechts, een fascistisch draaiboek pasten dan bij een partij die de emancipatie van het proletariaat beoogde: “... die KPD [versuchte], ab Sommer 1930⁹⁵⁵ ihren “ideologischen Kampf” gegen die

⁹⁵³ Voor een uiteenzetting omtrent hoe in de DDR een mate van geschiedvervalsing werd gebruikt om de rechtsheden van land en bestuurders te benadrukken (tegenover die in de BRD) zie: https://www.deutschland-funk.de/antifaschismus-in-der-ddr-tendenz-zur-geschichtsklitterung.724.de.html?dram:article_id=345135, stand 12-6-2019. Alexander Rubel heeft het verschijnsel geconceptualiseerd en verwoordt het ontstaan van een “kultureller Gedächtnis” als onderdeel van de collectieve herinnering als volgt: “Soziale Gruppen vergewissern sich ihrer Identität durch Vergegenwärtigung ihrer Geschichte, wobei es weniger auf die anhand von quellentechnischer Überlegungen von Spezialisten ausgehandelte „historische Wahrheit“ ankommt, als auf eine allgemein im Selbstverständnis der Gruppe verankerte und akzeptierte Erinnerungsfigur. Als besonders interessante Form des kollektiven Gedächtnisses von Gruppen gilt das „politische Gedächtnis“ das die öffentliche Erinnerungskultur prägt. Demnach verwandeln soziale Gruppen, idealtypisch Nationen, bestimmte historische Erfahrungen durch diese Art und Weise ihrer Verarbeitung, Deutung und Aneignung in „Mythen“, denen sie eine „auto-hypnotische“ Wirkung verleihen, in dem sie sie mithilfe von Monumenten, Denkmäler und Orten präsent halten.“ Alexander Rubel (2010). „Demokratie, Mythos und Erinnerung. Die “Tyrannenmörder” in Athen und der militärische Widerstand gegen Hitler“. In: *Antike und Abendland*, 56, p. 72 - 97, hier p. 73 - 74. Een overzicht van de Gründungsmythen is te vinden in: Raina Zimmering (2000). *Mythen in der Politik der DDR. Ein Beitrag zur Erforschung politischer Mythen*. Wiesbaden: Springer.

⁹⁵⁴ De politicoloog Uwe Backes maakt ons duidelijk dat het, waar het extreme standpunten aangaat, eigenlijk niet zozeer om links of rechts gaat: “Wenn man vom Gegensatzpaar Verfassungsstaat/Autokratie ausgeht, lässt sich Extremismus als *Ablehnung des (demokratischen) Verfassungsstaates*, ebenso als *Streben nach Autokratie* (cursief UB, gb) definieren. Wie die Geschichte der extremen Ideologien zeigt, sind deren Inhalte und Ziele zwar oft grundverschieden (daher die verbreitete Unterteilung in Rechts- und Linksextremismus), doch lassen sich die Gemeinsamkeiten in ihren gedanklichen Morphologie erkennen, die autokratischen Lösungen begünstigen. Der Drang zur Monokratie/Gewaltkonzentration und zum Monismus wird durch einen exklusiven *Wahrheits-, Deutungs- und Gestaltungsanspruch* (id.) hervorgerufen, der sich auf „höhere Einsichten“, „unanfechtbare Autoritäten“ und/oder die „Kenntnis der Gesetze der Geschichte“ (Historizismus) beruft, und daher „Koexistenzunfähigkeit“ begründet, die eine Anerkennung konkurrierender Entwürfe verhindert“. Uwe Backes (2006). „Politische Extremismen - Begriffshistorische und begriffssystematische Grundlagen“. In: Uwe Backes und Eckhard Jesse (Hrsg.) (2006). *Gefährdungen der Freiheit. Extremistische Ideologien im Vergleich*. Bd. 29 in der Reihe „Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung“ (Hrsg. Gerhard Besier). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, p. 17 - 40, hier p. 37.

⁹⁵⁵ Hans Coppi vermeldt in een ander artikel van zijn hand de stichting van de “Kampfbund gegen den Faschismus” in september 1930, die overigens niet alleen in oppositie tegen de Nazi’s diende te fungeren, maar ook tegen sociaaldemocratische organisaties. Hans Coppi (1998). Die nationalsozialistischen Bäume im sozialdemokratischen Wald. Die KPD im antifaschistischen Zweifrontenkrieg (2). In: *UTOPIE kreativ*, H. 97/98 (November/Dezember) 1998, p. 7 - 17, hier p. 7.

NSDAP zu verstärken, deren Themen aufzunehmen und auf diese Weise in ihre, vorwiegend kleinbürgerliche Gefolgschaft einzudringen".⁹⁵⁶

De SED, die het antifascisme zoals gezegd tot een van haar Gründungsmythen had verheven,⁹⁵⁷ negeerde in haar beeld van de geschiedenis eveneens de aldus ontstane ogenschijnlijke overeenkomstigheid tussen beide uitersten. Dit feit stond Uhse zeer zeker ten dienste: zijn overgang van NSDAP (van de "burgerlijk-fascistische" barbarij) naar KPD (naar het "patriottisch"⁹⁵⁸ antifascisme) maakt zijn keuze resoluut en juist, en plaats hem in zijn tijd en in zijn 'systeem' aan de goede kant van de geschiedenis.⁹⁵⁹

Die mythische uitvergroting van Uhse's gedecideerdheid is te beschouwen als onderdeel van een in de DDR heersende trend, die de morele superioriteit van het antifascisme beoogde te benadrukken, het in het DDR-narratief regelmatig terugkerend onderstrepen van de heroïsche attitude waarmee de elite die aan haar wieg had gestaan de Nazidictatuur het hoofd had geboden. Die overdrijving diende in de eerste plaats een propagandistisch doel: het liet zien dat het onverschrokken antifascisme haar wortels vond in het 'andere Duitsland', in de DDR, en wees er terloops op dat de schuld voor de Nazidictatuur in de BRD lag, waar, en dat toonde het immorele karakter van die staat eens te meer aan, zelfs het justitiële apparaat

⁹⁵⁶ Hans Coppi (2001). " „Aufbruch“ im Spannungsfeld von Nationalismus und Kommunismus", p. 19.

⁹⁵⁷ „Der Antifaschismus war für die DDR zeit ihres Bestehens ein zentrales Element ihres nationalen Selbstbildes und wurde ein fester Bestandteil des politischen Alltags. Selten hat in der Neuzeit ein Staat seine politische Legitimation so stark und so ausschließlich aus seinem Gründungsmythos bezogen wie die DDR". Konrad Adenauer Stiftung (2018) (Hrsg.). „DDR: Mythos und Wirklichkeit. Mythos: Die DDR stand für Antifaschismus". Bron: <http://www.kas.de/wf/de/71.6641/>, stand 28-10-2019.

⁹⁵⁸ Karakterisering door Max Schröder (1954). *Bodo Uhse. Der Weg zum Patriotismus*. In: GW I, p. 5ff. Het feit dat Schröder het woord "Patriotismus" gebruikt, laat zien dat ook in de DDR sprake is geweest van een 'nationaal gevoel'. Daarop zal later nader worden ingegaan.

⁹⁵⁹ De Vlaamse historica Gerdi Verbeeck verwoordt het als volgt: "Het NS-verleden werd door die mythevorming in de meest letterlijke zin uit de voorgeschiedenis van het 'andere Duitsland' (hier de DDR), gelicht. In het officiële geschiedenisbeeld scheen de nationaal-socialistische dictatuur niet veel meer dan een twaalf jaar durende *Fremdherrschaft*, waarmee de 'eigen geschiedenis' geen uitstaans had. Het resultaat, zo bleek nu, was een beeld waarin de NS-periode in mystieke duisternis werd gehuld en waarin - meestal communistische - antifascisten als hel verlichte verzetshelden de scène beheersten. Het verdringingsproces werd nog versterkt door de geografische dimensie ervan. Dat in het westen van Duitsland de denazificatie minder rigoureus doorgevoerd was geworden en een groot aantal voormalige NS-functionarissen er snel terug vooraanstaande posities in het politieke en economische leven of in het juridisch apparaat konden innemen, scheen de [stelling] te bevestigen dat het fascisme in de Bondsrepubliek sluimerend bleef verder leven. Dit 'historisch dualisme' had aan de beeldvorming een geopolitieke dimensie gegeven: de DDR werd tot de behoedster en belichaming van alle progressieve tradities en humanistische waarden uit het nationale verleden gekroond, de Bondsrepubliek tot het absolute spiegelbeeld ervan. Het propagandistisch effect ervan lag voor de hand: de fascistten, die van vroeger en van nu, waren steeds de 'anderen'." Vgl. Georgi Verbeeck (1997). "Afrekening en Reconstructie. Zeitgeschichte in het verenigde Duitsland". In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwe Geschiedenis*, 1997/2. Brussel: Cegesoma, p. 67 - 89, hier p. 82. Bron: <http://docplayer.nl/2696943-Traditioneel-bestaat-in-duitsland-een-nauwe-band-tussen-geschiedenis-en-politiek.html>, stand 13-8-2019.

nog uit oud-Nazi's bestond.⁹⁶⁰ Dat consequent uitgedragen 'mythologische' antifascisme vormde daarnaast een legitimatie voor het totalitaire karakter dat de DDR kenmerkte: "anti-fascism as practised by the SED often functioned as a smoke screen designed to conceal state crime".⁹⁶¹

Het bovenstaande in aanmerking nemende ligt de conclusie voor de hand – die veronderstelling wordt bevestigd door onderzoek naar zijn publicaties uit de periode rond zijn overstappen - dat het aannemelijker is dat Uhse ideologische ontwikkeling rond zijn bekering tot het communisme geen radicale veranderingen heeft doorgemaakt dan dat er sprake zou zijn geweest van een autonome, door onafhankelijke, individuele beslissingen bepaalde keuze om de overstap te maken.

b. De konservative Revolution: pijler onder de brug tussen nationaal-socialisme en communisme

De stelling dat het waarschijnlijker is dat de politiek onder de niet fundamenteel van standpunt veranderende Uhse door is opgeschoven dan dat hij zelf een ideologische verschuiving heeft doorgemaakt laat zich onderbouwen door het feit dat er zich gedurende de jaren van de Weimarer Republiek – eigenlijk al vanaf ongeveer 1915 - sprake was van het zich geleidelijk vormen van een nieuw type conservatieve ideologie waarvan de verschillende politieke uitingvormen niet duidelijk aan de linker-, en ook niet zonder meer aan de rechterzijde te positioneren waren.⁹⁶² Die ideologie, waarvan de verschillende verschijningsvormen gebundeld zijn onder het paraplu-begrip "konservative Revolution", een verzamelbegrip voor een reeks nationalistisch-revolutionaire ideeën,⁹⁶³ onderscheidde zich duidelijk van zowel het

⁹⁶⁰ Wat overigens waar was. Voor een analyse van de geschiedmythologisering die in de DDR plaatsvond zie de studie van Bill Niven (2007). *The Buchenwald Child: Truth, Fiction, and Propaganda*. Rochester NY: Camden House. Hij gebruikt het boek *Nackt unter Wölfen* van Bruno Apitz, dat op alle middelbare scholen in de DDR als verplichte kost gold, als illustratief voor de mystificatie van de onzelfzuchtige heldhaftigheid van de communisten gedurende het nationaal-socialisme. Overigens blijkt uit een beschrijving van een episode tijdens het proces tegen Walter Janka in 1957, dat ook de *DDR-Justiz* niet helemaal van Nazismetten vrij was: "Walter Janka kämpfte schon für die Kommunisten in Spanien, als der Generalstaatsanwalt noch der Nazi-Justiz diene ...". Rudolf Walter Leonhardt (1991). „War die DDR zu retten? Warum Wolfgang Harich und Walter Janka scheiterten und einander seitdem hassten“. In: *Die Zeit*, (1991) Nr. 20, 10-5-1991.

⁹⁶¹ Dolores Augustine, in haar review van het bovengenoemde boek, "The Buchenwald Child: Truth, Fiction, and Propaganda by Bill Niven". In: *Central European History*, Vol. 41, No. 1 (Jan. 2008), pp. 167-169. Cit. Bill Niven. *The Buchenwald Child*, p. 199.

⁹⁶² K.D. Bracher noemt in zijn inventarisatie van overeenkomsten en verschillen ook organisatorische gelijkvormigheden, en het bestaan van "... massenpropagandistisch geschickt manipulierten Leitbildern von äußerster Einfachheit und Gleichförmigkeit, die gleichwohl elastisch differenziert und den primitivsten materiellen wie psychischen Interessen einer potentiellen Massengefolgschaft angepaßt wurden". K.D. Bracher (1955). *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. Schriften des Instituts für politische Wissenschaften, Bd. 4. Stuttgart und Düsseldorf: Ring-Verlag, p 97f.

⁹⁶³ Het fenomeen is sinds de Tweede Wereldoorlog door een veelheid aan historici en politicologen in kaart gebracht en geanalyseerd. Pioniers – enkele zijn al eerder ter sprake gekomen - daarbij waren o.a. Armin Mohler (1950). *Die konservative Revolution in Deutschland*; Klemens von Klemperer (1957). *Germany's New Conservatism*; Otto-Ernst Schüddekopf (1960). *Linke Leute von Rechts*, en de bewerking van dat boek uit 1972,

traditionele conservatisme en op een aantal markante punten ook van het marxisme van de KPD.⁹⁶⁴

De term duidde op het in die jaren ontstaan van een aantal aan het door Uhse aangehangen linkse nationaal-socialisme verwante stromingen, die zich – in verschillende nuancerings- bedienden van een aantal telkens terugkerende elementen die meer dan de oude politieke constellatie appeleerden aan hetgeen er onder het – aanvankelijk vooral jongere - electoraat leefde. Die elementen – een nieuw, radicaal nationalisme, gepaard aan een volkomen afwezigheid van een binding met de burgerlijke samenleving – lijken inderdaad in overeenstemming met hetgeen hem in die jaren bezighield, beginnende met zijn deelname aan de Bund Oberland, en culminerend, via zijn toegenegenheid aan de Strasser-NSDAP, in een positie op de linkervleugel van de nationaal-revolutionaire beweging, die hem uiteindelijk in de armen van de KPD deed belanden.⁹⁶⁵

De nieuwe, jeugdig-conservatieve⁹⁶⁶ groepen kenden als grootste gemene deler in hun geloofsbelijdenis vooral een innig gedeelde afkeer van het Wilhelminisme,⁹⁶⁷ van het ‘oude’, het ‘reactionaire’ nationalisme zoals dat beleden werd door de “Altkonservative”,⁹⁶⁸ die in

Nationalbolschewismus in Deutschland 1918-1933. Frankfurt/Main: Ullstein. Tevens: Karl O. Paetel (1965). *Versuchung oder Chance?* Göttingen: Musterschmidt; Louis Dupeux (1976). *Stratégie communiste et dynamique conservatrice. Essai sur les différents sens de l'expression « National-Bolchevisme » en Allemagne, sous la république de Weimar (1919-1933)*. Paris : Champion, en Stefan Breuer (2010). *Die radikale Rechte in Deutschland 1871-1945*. Stuttgart: Reclam.

⁹⁶⁴ Daaruit moge blijken dat de Hitler-NSDAP, als materialisatie van kleinburgerlijke sentimenten, buiten het gamma viel van de partijen en groepen die onder de *konservativ-revolutionäre* noemer te rangschikken zijn. We hebben hem al regelmatig horen mopperen op Uhse's *Sozialismus*; het bestaansrecht van de arbeidersbeweging werd door Hitler ontkend, en zij werd de facto ondergeschikt gemaakt aan de volksgemeenschap.

⁹⁶⁵ Schüddekopf noemt als een van de “politischen Voraussetzungen” voor het nieuwe nationalisme het ontstaan van een “Symbiose nationaler und sozialer, konservativer und revolutionärer Tendenzen”. Schüddekopf heeft als hoge officier bij de SS een actieve rol gespeeld in de Naziheerschappij. Kort voor het einde van de oorlog heeft hij zich aangegeven bij de geallieerden, die hem in de buurt van Londen internerden, en die hem in 1949 *entlasteten*. Zijn publicaties, die over het algemeen hoog geacht werden, hebben hem in de BRD tot in aanzien staand wetenschapper gemaakt. Vgl. Schüddekopf (1960), p. 38f.

⁹⁶⁶ Al vroeg wordt het jeugdige karakter van de beweging erkend. Schüddekopf noemt dat aspect ‘jeugdig’ als een van de belangrijke kenmerken ervan: hij beschrijft hoe Moeller van den Bruck in *Die Zeitgenossen* (1906) de volkeren der wereld volgens revolutionair-nationalistisch model verdeelt in volkeren van het verleden, van het heden en van de toekomst. Tot die laatste categorie hoort, in gezelschap van Amerika en Rusland, Duitsland, dat op het punt stond de leiding over Europa op zich te nemen. Daarbij hoorde een sterk afgrijzen van Engeland: “... dem Helden, nicht dem Händler gehöre die Welt”. Vgl. Schüddekopf, p. 36; cit. Arthur Moeller van den Bruck (1906). *Die Zeitgenossen. Die Geister – Die Menschen*. Minden.

⁹⁶⁷ Mohler omschrijft Wilhelminismus als volgt: „Das Gemisch von alten bindenden und von neuen lösenden, von konservativen und liberalen Elementen verkörpert sich, nachdem es schon in Bismarcks Staatsführung sichtbar geworden, nach des Kanzlers Entlassung besonders deutlich in der Spitze des Staates, Kaiser Wilhelm II. Mit seinem unsicheren Schwanken zwischen Gottesgnadentum und parlamentarischer Monarchie, zwischen pseudomittelalterlichem Harnisch und modernen Schlachtschiffen wird er zum Sinnbild des Zeitalters, und von ihm leitet sich der Name „Wilhelminismus“ her, mit welchem man den „Scheinkonservatismus“ jener Epoche bezeichnet. Mohler (1950), p. 36.

⁹⁶⁸ Mohler (1950), p. 44.

de politiek onderdak vonden in de reaktionair-monarchistische DNVP,⁹⁶⁹ en voor wie met name de teloorgang van de vooroorlogse klassenmaatschappij die door het einde van de oorlog haar beslag had gekregen, een doorn in het oog was.⁹⁷⁰ Naast hun afschuw van de restauratieve conservatieven verwierpen de jonge rebellen de liberale democratie, die, als uitvloeisel van de Franse revolutie, als on-Duits gezien werd. Ze wilden een nieuwe Duitse staat op basis van een hechte volksgemeenschap, zo nodig te verwezenlijken door een nieuwe revolutie. De omverwerping van de Republiek van Weimar werd als voorwaarde daarvoor als *conditio sine qua non* beschouwd.⁹⁷¹

Uit publicaties van zijn hand uit de jaren kort voor zijn ‘heroriëntatie’⁹⁷² kan worden opgemaakt dat ook Uhse aangetrokken werd door een aantal van die uit het perk van die twee ogenschijnlijk onverenigbare uitersten geoogste ideeën,⁹⁷³ een samenkomen van de ‘positieve’ elementen van het traditionele conservatisme van de burgerlijk-nationalistische groepen en van het antikapitalisme van de socialisten, de synthese van waaruit de konservativ-revolutionäre bewegingen ontstonden.⁹⁷⁴

Het aantal conservatief-revolutionaire groepen, partijen en verbanden dat in de jaren na de oorlog was ontstaan was groot, en de ideologische verschillen ertussen waren soms nauwelijks met het blote oog waar te nemen.⁹⁷⁵ Duidelijk is wel – daar wijzen verschillende auteurs op – dat ze, hoewel ze elk voor zich in electoraal opzicht nauwelijks van betekenis waren, in gezamenlijkheid beduidend hebben bijgedragen aan het succes van de NSDAP, de enige partij die in organisatorisch en retorisch opzicht – de conservatief-revolutionaire publicist Edgar

⁹⁶⁹ Zoals gekarakteriseerd door Frank Omland (2009), p. 28 – 53. Bedoeld wordt de DNVP zoals die zich voor de komst van Hugenberg, die haar ontleed van democratische elementen en de partij sterk naar rechts deed opschuiven, presenteerde. Veel gematigde DNVP-stemmers verlieten de partij nadat die de touwtjes in handen genomen had. Zie ook Stefan Breuer (2010). *Die radikale Rechte in Deutschland*, Reklam, p. 154f.

⁹⁷⁰ Sontheimer (1962), p. 31.

⁹⁷¹ Schüddekopf (1960), p. 40.

⁹⁷² Van belang in dit verband zijn vooral de vroege publicaties, uit de jaren 1928 - 1930, die hij schreef voor de bladen, ondergebracht in het Kampfverlag, zoals *Nationalsozialistische Briefe* en *Widerstand*, waaruit een duidelijk ‘linkse’ boodschap spreekt.

⁹⁷³ De suggestie dat Uhse's stap uniek geweest zou zijn wordt gelogenstraft door het feit dat hij vele lotgenoten kent. Medeoverstappers waren adellijken als Ludwig Renn (pseud. Arnold Vieth von Golßenau) en Graf Stenbock-Fermor, daarnaast Uhse's collega Bruno von Salomon, *Freikorpsführer* Hauptmann Beppo Römer en anderen. Mohler (1950), p. 62.

⁹⁷⁴ Zie hiertoe Klemperer (1951). "Towards a Fourth Reich. The History of National Bolshevism in Germany". In: *The Review of Politics*, 1951, Vol.13(2), pp.191-210. Hier: p. 195-196: "They were as yet a political force outside the political party system and appeared to have little ambition to integrate themselves into the political life of the young republic. They were on the whole opposed to Weimar and Versailles without, however, displaying any loyalty to the disfunc monarchy".

⁹⁷⁵ Klemperer spreekt in dit verband van "petty sectarianism". Vgl. Klemperer (1951), p. 205. De enige antedemocratische rechtse groepering die – en dat bleek na de verkiezingen van september 1930 pas goed – over het organisatietalent beschikte om Duitsland via het parlement te veroveren was de NSDAP. Vgl. ook Sontheimer (1978), p. 279f.

Jung (1894-1934)⁹⁷⁶ roemt voor wat betreft dat laatste aspect haar “Primitivität”⁹⁷⁷ – op de rechtervleugel van het militante nationalisme een vuist kon maken. Armin Mohler noemt de groepen en groepjes die erachter schuilgingen als de leveranciers van de ideologische basis voor de NSDAP, daarmee wijzend op hun kwetsbaarheid voor de toorn van de grote broederpartij, de “Trotzkisten” des Nationalsozialismus”.⁹⁷⁸

Ook andere historici, zoals Otto-Ernst Schüddekopf, die zoals eerder gezegd in 1960 *Linke Leute von rechts* publiceerde,⁹⁷⁹ en Kurt Sontheimer, die de antidemocratische bewegingen, waaronder hij ook de konservativ-revolutionäre groepen rekent, heeft beschreven in zijn *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*,⁹⁸⁰ leggen, anders dan de brede opsomming van Mohler, het accent veel meer op de leidende rol van de NSDAP binnen de veelheid van bewegingen en clubs. De partij was de enige, die over de electorale vuurkracht beschikte om een vuist te maken tegen altkonservatieve partijen als de DNVP. Aan de basis van de nieuw-conservatieve ideologie lagen de *Ideen von 1914*, een term die gemunt was door de socioloog Johann Plenge (1874-1963).⁹⁸¹

Ondanks de verschillende benaderingswijzen bestaat over één feit consensus onder deze historici, en dat is dat ze de Nazi's schatplichtig achten aan de vele conservatief-revolutionaire groepen. Sontheimer doet dat onder andere door Edgar Jung te citeren, die – enigszins verongelijkt – schreef dat “ihre (die van de nationaal-socialisten, gb) Arriviertheit [...] ihnen nicht das Recht [gibt], sich als Salz der Erde zu betrachten und die geistigen Vorkämpfer geringzuachten”.⁹⁸²

Dat de konservativ-revolutionäre ideeën een bedreiging vormden voor de democratische rechtsorde lag voor de hand. Zo stelt Sontheimer bijvoorbeeld dat het volgens de conservatief-revolutionairen legitiem zou zijn om, “... um der Erhaltung des Staates Willen zur Selbsthilfe [zu] greifen [...]”, waarmee dan “... [d]as Paradox einer konservativen Revolution an den Tag [trat]: „Staatserhaltende Kräfte“ zerstörten den bestehenden Staat um des Staates Wil-

⁹⁷⁶ Jung, schrijver van de oppositionele *Marburger Rede*, is wegens zijn oppositie tegen de NSDAP tijdens de Nacht van de lange messen op 30 juni of 1 juli 1934 op last van Hitler door de Gestapo om het leven gebracht.

⁹⁷⁷ Sontheimer (1978), p. 283, cit. Edgar Jung (1932). „Neubelebung von Weimar?“ In: *Deutsche Rundschau*, 6-1932, p. 153ff.

⁹⁷⁸ De Trotskisten ondersteunden Lenins Bolsjewieken gedurende de Oktoberrevolutie, en werden later, onder Stalin, tot tegenstander verklaard en verbannen of vermoord. De naamgever van de groep, Leon Trotski, werd in 1940 in Mexico vermoord. Mohler wijst op de analogie met die gebeurtenissen van hetgeen in Duitsland plaatsvond.

⁹⁷⁹ Het stevig herziene boek is later onder de titel *Nationalbolschewismus in Deutschland* verschenen: vgl. O.-E. Schüddekopf (1972). *Nationalbolschewismus in Deutschland 1918-1933*. Frankfurt/Main: Ullstein.

⁹⁸⁰ Kurt Sontheimer (1962). *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München: Nymphenburg.

⁹⁸¹ Zie voor een uiteenzetting van die *Ideen* en de werking ervan: Hans Maier (1990). *Ideen von 1914*, p. 525.

⁹⁸² Sontheimer (1978), p. 283.

len”.⁹⁸³ Daarmee krijgt het aspect revolutionär een patriottische lading, wat het – op dat moment - onderscheidt van zijn klassenbewuste proletarische evenknie, voor wie de supra-nationale klasse als uitgangspunt gold voor de postrevolutionaire staat. Het aan het revolutionaire aspect gekoppelde begrip ‘konservativ’, zoals dat in 1923 door Arthur Moeller van den Bruck (1882-1925) al was geïntroduceerd in zijn magnum opus *Das dritte Reich*, moet dan ook in het juiste perspectief wordt beschouwd: “Konservativ ist ...”, zo stelt Moeller, “... Dinge zu schaffen, die zu erhalten sich lohnt”.⁹⁸⁴

Mohler preciseert, ruim vijftientig jaar later voortbordurend op Moellers stelling, de paradox konservativ-revolutionär nog nader. Om het begrip ‘konservativ’ “... als Sammelbegriff für alle Fortschrittverneinende Haltungen ...” te verstaan, zo stelt hij, en om “... das Wort ‘konservativ’ [zu verwenden] zur Kennzeichnung des Bestrebens, etwas Bestehendes zu bewahren und unter allen Umständen an ihm festzuhalten ...”⁹⁸⁵ is in zijn ogen in deze context onjuist: “[Die] Konservative Revolution glaubt [...], daß es sich dort um mißverstandenen Konservatismus handle und versucht dem Wort einen neuen Inhalt zu geben, der am besten deutlich wird an dem Gegenbegriff ,reaktionär‘.”⁹⁸⁶ De conservatief wil dus het waardevolle behouden, maar niet ten koste van alles; hij accepteert, dat datgene waarvan de tijd, de levenscyclus, voorbij is, moet verdwijnen. Hij stelt echter tegelijkertijd - de toevoeging ‘revolutionär’ bestaat daarin - dat je bij dat verdwijnen een actieve rol mag spelen, door in te grijpen in het proces van teloorgang: het is beter om een afstervend lichaamsdeel weg te snijden dan het langzaam te laten verrotten;⁹⁸⁷ het conservatisme moet dus “... um der Erhaltung willen zum Mittel der Zerstörung greifen”.⁹⁸⁸

De konservative Revolution impliceerde dus een radicale mentaliteitsverandering, een geestelijke revolutie,⁹⁸⁹ gericht op de nationalistisch-romantische premisse dat de Duitse Kultur haar fundamenteën zou hebben in een Duitse volksgemeenschap, een ideologisch samensmelten van de begrippen *Nation* en *Sozialismus*, als “... dialektische Weiterentwicklung der Ideen von 1789”.⁹⁹⁰

Die ideeën vormden in de eerste jaren van de Eerste Wereldoorlog vooral een welkome legitiematie daarvan: de strijd moest begrepen worden als “Kampf gegen die „verbrauchten

⁹⁸³ Sontheimer (1962), p. 33.

⁹⁸⁴ Arthur Moeller van den Bruck (1933), *Das dritte Reich*, p. 264.

⁹⁸⁵ Mohler (1989), p. 114.

⁹⁸⁶ Ibid.

⁹⁸⁷ Ibid, p. 116.

⁹⁸⁸ Sontheimer (1962), p. 150.

⁹⁸⁹ Boterman (2013). *Cultuur als macht*, p. 338.

⁹⁹⁰ Schüddekopf (1960), p. 40.

Schlagwörter” der Französischen Revolution”,⁹⁹¹ tegen de westerse *Zivilisation*, die als tegenhanger van de Duitse Kultur⁹⁹² in haar rol van protagonist van deugden als *Disziplin, Ordnung*, en *Staatlichkeit*⁹⁹³ omschreven werd, waarvoor de westerse idealen van het *liberté, égalité et fraternité* van 1789 zouden moeten wijken.⁹⁹⁴ “Wer den Sozialismus will, muß den Weltkrieg wollen”,⁹⁹⁵ vond Johann Plenge, en verklaarde op die wijze de oorlog tot “... Initialzündung für den Durchbruch der Ideen des Nationalismus und des Sozialismus, als den Katalysator, der ihre Verschmelzung zu einer beherrschenden Leitidee herbeiführte”.⁹⁹⁶

De synthese tussen de twee tot op dat moment ogenschijnlijk onverenigbare ideologieën lag, in plaats van de liberale gelijkheidsgedachte, aan de basis van een nieuwe, Duitse, orde: “Weil wir die Schande und die Niederlage von Versailles bis zur Neige ausgekostet haben, können wir Deutsche die Freiheit so recht einschätzen und bewerten. Diese Freiheit lautet: Vernichtung des Kapitalismus, Ausrottung der Plutokratie, und damit die Voraussetzung schaffen, daß ein sozialistisches Deutschland gebaut werden kann”.⁹⁹⁷

Uit bovenstaande uiteenzetting blijkt, dat Uhse in zijn zoektocht naar een beter Duitsland geen eenling was, maar dat hij deel uitmaakte van een brede politiek-maatschappelijke stroming, voor wie, in plaats van de liberale gelijkheidsgedachte, het verwezenlijken van een egalitaire samenleving door middel van een synthese tussen het behoud van nationale waarden en het opheffen van de klassentegenstellingen, en daarbij het ondergeschikt maken van het individu aan een Duitse volksgemeenschap, het doel was. Dat verklaart echter nog niet waarom hij als linkse nationaal-socialist zo makkelijk naar het in beginsel internationalistische Cominterncommunisme, in Duitsland belichaamd door de KPD, overstapte.

Als we echter de ideologische Wanderung die die partij doormaakte tegen het licht houden, wordt duidelijk dat het niet zozeer Uhse's heroriëntatie was die hem tot communist maakte, maar dat het de KPD was die, in verwarring gebracht door Hitlers successen, naar nieuwe wegen zocht om de nationaal-socialistische overmacht het hoofd te bieden. Eén van die wegen was de Volksfrontideologie. Om tot een goed begrip van het functioneren daarvan te komen dienen we ons bewust te zijn van welke ideeën de KPD haar plaats in de Duitse politiek hadden gegeven.

⁹⁹¹ Maier (1990), cit. Rudolf Kjellén (1915). *Die Ideen von 1914. Eine Weltgeschichtliche Perspektive*. Leipzig, 1915, p. 211f.

⁹⁹² Dat dualisme bestaat ook in het vergelijkbare *Gemeinschaft* tegenover *Gesellschaft*. Vgl. Z.n. „Parolen der Konservativen Revolution“, *Sezession* 44 (2011), Oktober 2011, p. 46.

⁹⁹³ Hans Maier (1990). „Ideen von 1914“, p. 525.

⁹⁹⁴ Safranski (2013), *Romantik*, p. 321.

⁹⁹⁵ Schüddekopf (1960), p. 41.

⁹⁹⁶ Ibid, p. 38.

⁹⁹⁷ Robert Ley (1943). *Unser Sozialismus – der Haß der Welt* (Broschüre). Berlin.

c. De Volksfrontideologie als nationale concessie: de KPD poogt het tij te keren

De *Kommunistische Partei Deutschlands*, de radicale speler op het linker speelveld dat verder bestond uit SPD en USPD, was rond de jaarwisseling 1918/1919 opgericht. Ze beoogde in Duitsland een sociale revolutie te bewerkstelligen naar Sovjetmodel, en speelde in haar beginjaren, tot ongeveer 1924, een beperkte rol in de Duitse politiek.⁹⁹⁸ Dat veranderde toen ze bij de Reichstagsverkiezingen van dat jaar sterk groeide, onder andere door de opheffing van de andere speler op uiterst links, de USPD.

In dezelfde periode begon de communistische partij van de Sovjet-Unie haar invloed op de Duitse zusterpartij te versterken: door de Russische communistische partij werd een proces van 'stalinisering', van onderschikking van de KPD aan de KPdSU ingezet. De partij werd zo onderhorig aan de Communistische Internationale (Comintern), en ze verloor haar zelfstandigheid grotendeels.⁹⁹⁹

Ze wist, dankzij de economische crisis die zich in die jaren ontwikkelde, en die culmineerde in de beurskrach van oktober 1929, haar positie aanvankelijk uit te breiden door die crisis propagandistisch uit te buiten – ze benadrukte de schuld van het Finanzkapital en de bourgeoisie voor de economische neergang – en groeide, met een toenemend geloof in een mogelijk *Sowjetdeutschland*, van 10% in 1928 naar 13% in 1930, tot vierde partij van het land.¹⁰⁰⁰

Daarnaast zag ze zich in de vroege jaren dertig echter geconfronteerd met een aantal maatschappelijke ontwikkelingen, waarop ze onvoldoende alert reageerde. Dat had in de eerste plaats te maken met haar verkrampde relatie met haar bijna-zusterpartij, de SPD, die door de communistische voorlieden als gevaarlijker werd beschouwd dan de NSDAP.¹⁰⁰¹

Die argeloosheid jegens de NSDAP stond aan de basis van een van de meest opmerkelijke wanbeslissingen die de Duitse politieke geschiedenis ooit gekend heeft: "Auf dem 12. Reichsparteitag der KPD in Berlin-Wedding im Juni 1929 – dem letzten in der Weimarer Re-

⁹⁹⁸ Haar ideologische voorganger was de radicaal-linkse *Spartakusbund*. Bij de Reichstagswahlen van 1919 haalde ze 2,1%; in 1924 steeg ze naar 12,6%.

⁹⁹⁹ Schmidt (2002), p. 39.

¹⁰⁰⁰ Tegelijkertijd groeide de NSDAP van bijna 3% naar 18%.

¹⁰⁰¹ De noodzaak tot het stichten van een eenheidsfront tegen het fascisme, waaraan de KPD voorbijging, werd buiten Duitsland allereerst als noodzakelijk geacht: "Der italienische Kommunist Antonio Gramsci sah bereits 1926 die Wirksamkeit eines antifaschistischen Bündnisses nur in dem Maße gegeben, wie es auch die Interessen anderer Bündnispartner aufzunehmen in der Lage sei. Dieses plurale Konzept schloß die Respektierung der Eigenständigkeit aller Beteiligten ein. Gramscis Erkenntnisse blieben jedoch ebenso unberücksichtigt wie die Warnungen französischer Kommunisten vor einer inflationären Anwendung des Faschismusbegriffs auf alle reaktionären Maßnahmen bürgerlicher Regierungen und der Sozialdemokratie". Hans Coppi (1998). "Die nationalsozialistischen Bäume (2)", p. 7.

publik - erklärten sie den Kampf gegen den sozialdemokratischen "Sozialfaschismus"¹⁰⁰² zu einem Hauptziel ihrer zukünftigen Politik".¹⁰⁰³ Die verbijsterend verkeerde inschatting van de politieke verhoudingen maakt duidelijk dat partijhoofdman Ernst Thälmann (1886-1944) en de zijnen hun grip op de politieke realiteit volledig waren kwijtgeraakt.¹⁰⁰⁴ De partij werd daarnaast overrompeld door de plotselinge sterke groei van de NSDAP bij de verkiezingen van september 1930,¹⁰⁰⁵ en pas in 1932, veel te laat om nog een vuist te kunnen maken tegen het nationaal-socialisme, werd als mosterd na de maaltijd besloten contact te zoeken met de sociaaldemocraten om te komen tot een eenheidsfront tegen de NSDAP.¹⁰⁰⁶

Wat in deze tijd wel tot de KPD-leiding was doorgedrongen was het feit, dat de nationalistische agenda van de NSDAP er bij de bevolking goed inging. Een meerderheid van de Duitsers, zo bleek, zocht de schuld voor de naoorlogse ellende niet zozeer binnenlands – de bezittende burgerij, de inflatie, de *vaterlandslose Gesellen* - maar bij de – buitenlandse - geallieerde Siegermächte. Ze zagen zich daarin bevestigd door de buitengewoon traumatische bezetting van het Rijnland door Frankrijk. Er lag, zo kunnen uit het bovenstaande concluderen, dus niet zozeer een samenstel aan sociaal-maatschappelijke overwegingen aan het gebrek aan appeal van de KPD ten grondslag, maar veeleer een aantal nationalistische.

De KPD poogde naar aanleiding van die waarneming dan ook – eveneens te laat – om haar programma te voorzien van een reeks nationalistische accenten, die werden gerealiseerd in de "Programmerklärung zur nationalen und sozialen Befreiung des deutschen Volkes" van 24

¹⁰⁰² "Sozialfaschismus" werd gebruikt om de politiek van de SPD aan te duiden, als tegenhanger van "Nationalfaschismus" voor de NSDAP-politiek. In een artikel in *Aufbruch*, „Appell an unsere Kameraden!“, dat Uhse mede ondertekende, werd gesteld: "Wir verachten die "Sozialisten" deren Sozialismus nur eine Tarnkappe des Finanzkapitals ist. Wir verachten die „Nationalisten“, die lieber Knechte bleiben, als mit dem Proletariat die Freiheit zu erkämpfen. Wir hassen die Lauen und Halben die sich zwischen den Fronten herumtreiben". Ludwig Renn, Bodo Uhse e.a. „Appell an unsere Kameraden!“. In: *Aufbruch* (1932), 2. Jg Nr. 5, Juli 1932, p. 1.

¹⁰⁰³ Suzanne Römer und Hans Coppi (2001). *"Aufbruch"*, p. 17-18: „Der politische Hauptfeind blieb, nach den Leitlinien des VI. Weltkongresses der Komintern im Jahre 1928, die Sozialdemokratie“. Tevens: Arnulf Scriba (2014). *Die kommunistische Partei Deutschlands*. Berlin: LeMo Bron: <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/innenpolitik/kpd>, stand 27-10-2019.

¹⁰⁰⁴ Thälmann was niet de enige die het gevaar van het Hitler-nationaal-socialisme onderschatte. Toespraken door politici – internationaal – wezen vooral op de gevaren die het internationaal communisme met zich meebracht, terwijl de gelijktijdige spectaculaire groei van de NSDAP – al dan niet bewust - werd genegeerd. Stephen Hughes, Nigel Haworth (2009). *The ILO Centenary Project. The ILO involvement in economic and social policies in the 1930s*. Geneva: ILO, p. 6. Bron: <https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/->, stand 27-10-2019.

¹⁰⁰⁵ Als de KPD zich had opengesteld – dit is wellicht een enigszins what-iffé redenering - voor een coalitie met de SPD had de geschiedenis er wellicht heel anders uitgezien. In plaats van de geringe linkse minderheid na de verkiezingen van juli 1932 (35,9% tegenover 37,3% voor de NSDAP), zou er in november 1932 een linkse meerderheid zijn ontstaan (37,3% tegen 33,1% voor de NSDAP). Met het *Zentrum* (15,0%) erbij (een vrij onwaarschijnlijke coalitie) was de voorsprong comfortabel en veilig geweest (52,3%), waarbij zelfs een coalitie met de DNVP (8,3%) de NSDAP niet geholpen zou hebben. K.D. Bracher/M. Funke/H.-A. Jacobsen (Hrsg.)(1987). *Die Weimarer Republik 1918-1933. Politik. Wirtschaft. Gesellschaft*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, p. 630 - 631.

¹⁰⁰⁶ Schmidt (2002), p. 40.

augustus 1930.¹⁰⁰⁷ Die Programmerklärung omvatte enkele klassiek socialistische thema's zoals het ontmantelen van de "kapitalistische Gesellschaftsordnung" en het ontnemen van de voorrechten van de heersende klassen, maar ook de nieuwe thema's "Vaterlandsliebe" und "wahren Patriotismus".¹⁰⁰⁸

In feite vielen door die aanpassing in het KPD-programma de verschillen tussen de programma's van NSDAP en KPD deels weg,¹⁰⁰⁹ en als gevolg van het introduceren van de "nationale Frage" in haar programmering liep een aantal Nazi's naar de KPD over;¹⁰¹⁰ doordat er tegelijkertijd een tegenstroom op gang kwam, bleef het nettoresultaat armzalig.¹⁰¹¹

Toen in de weken na de Machtergreifung en vooral na de Rijksdagbrand duizenden voor de KPD werkzame functionarissen waren opgepakt of geëmigreerd – nog steeds volhardde de inmiddels *exilierte* KPD-leiding in haar mening dat het tot op dat moment gevolgde beleid het juiste was geweest; sterker: "... [m]an rechnete mit einem baldigen Ende der Hitler-Diktatur ..." – en men zich in diverse buitenlandse onderkomens achter de oren krabde over wat er nu precies was fout gegaan, besloot men, na een door Stalin aan de Comintern verstrekte opdracht in die richting, op de zogenaamde "Brüsseler Konferenz" in Moskou in oktober 1935 tot de oprichting van een eenheidsfront met de SDP en een aantal burgerlijk-

¹⁰⁰⁷ Eerste publicatie in *Die Rote Fahne*, 24-8-1930; reprint in Ernst Thälmann (1956). *Reden und Aufsätzen zur deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. II. Berlin (DDR): Dietz.

¹⁰⁰⁸ Schmidt (2002), p. 11ff.

¹⁰⁰⁹ Hierbij wordt gewezen op het bestaan van het "Hufeisenmodell", eind jaren tachtig ontwikkeld door Uwe Backes, samen met historicus Eckhard Jesse. Het model, dat in later jaren niet meer gebruikt is (tot begin 2020, toen het ineens in de CDU weer opgeld deed; zie: "Daran entscheidet sich die Zukunft der Union", in: *Der Spiegel*, 18.2.2020), is bedoeld om de politieke uitersten (die desondanks zoveel verwantschap vertoonden) grafisch te duiden: rechts- en linksextremistische partijen worden elk aan een uiteinde van het hufeizervormig gepositioneerd, en de democratische middenpartijen aan de 'teen'. Vgl. Gereon Flühmann (2015). *Streitbare Demokratie in Deutschland und den Vereinigten Staaten. Der staatliche Umgang mit nichtgewalttätigem politischem Extremismus im Vergleich*. Berlin: Springer, cit. Uwe Backes und Eckhard Jesse (1989). *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. 1. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, p. 33.

¹⁰¹⁰ Hans Coppi stelt dat het totale aantal overstappers "weit unter einem halben Prozent" lag. Van mei tot en met december 1931 telde hij in de KPD-ledenadministratie (die zich in het *Bundesarchiv* bevindt: SAPMO-BARCH, RY 1/I 2/4/33, Mitgliederstatistik 1931/32) 587 ex-NSDAP-ers. Hans Coppi (1998). *Die nationalsozialistischen Bäume* (2). In: *UTOPIE kreativ*, H. 97/98, November/Dezember 1998, p. 7 - 17.

¹⁰¹¹ Horst Duhnke (1972) *Die KPD von 1933 bis 1945*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, p. 59f. Na de Machtergreifung in 1933 kreeg het nationalisme in de ideologie van de KPD zelfs de overhand over de emancipatie van het proletariaat en de sociale agenda. In plaats daarvan gold – vanaf ongeveer 1935 – de "Liebe zum deutschen Vaterland und seine Kulturtradition" als *Leitmotiv*, waarbij alleen leden van het "Monopolkapital" van deelname werd uitgesloten. Vgl. Birgit Schmidt (2002), p. 10 - 11.

¹⁰¹² Schmidt (2002), p. 41.

liberale groepen, een antifascistisch “Volksfront”.¹⁰¹³ Dat besluit werd in februari 1939 (!) bekrachtigd¹⁰¹⁴ tijdens de “Berliner Konferenz” in Parijs.¹⁰¹⁵

De term “Volksfront” duidde hier dus op een bundeling van een aantal ideologisch uiteenlopende krachten met een gezamenlijk doel: de bestrijding van de Hitler-dictatuur.

De Volksfrontideologie, die parallel daaraan werd ontwikkeld – een eerste aanzet werd gevormd door de eerdergenoemde “Programmerkklärung” - betekende veel eerder een moment van ideologische contemplatie en evaluatie dan dat er sprake was van coalitievorming. In de geloofsbelijdenis van de KPD was aanvankelijk een aantal als wetmatig te bestempelen premissen opgenomen, die er wat naïef van uitgingen dat de revolutionaire *Volksmassen* als vanzelf bij de partij terecht zouden komen. Toen dat niet gebeurde en die massa’s zich daarentegen in groten getale bleken te bekeren tot een partij die het bestaan van een Duits “Volkstum” suggereerde, werd besloten tot een handmatige ingreep, die de partij de door het electoraat gewenste mate van “Patriotismus” en “Liebe zur deutschen Kulturtradition” moest bezorgen.¹⁰¹⁶

Dat de wervende kracht die van de KPD uitging ten opzichte van die van de NSDAP beperkt was bevreemdt niet. Zoals we gezien hebben was de partij sterk dogmatisch in haar leer en erg veeleisend naar haar (aspirant-)leden toe, en waren haar besluitvormingsprocessen formeel en taai. Ze had dan ook erg veel last van concurrerende, ideologisch verwante clubs, die door hun informele inrichting een veel grotere aantrekkingskracht uitoefenden dan de zeer fundamentalistische communistische partij.¹⁰¹⁷

In het begin van haar bestaan – kort na de oorlog - was zij succesvol geweest in haar streven de arbeiders (die bij deze verkiezingen voor het eerst volwaardig stemgerechtigd waren) voor zich te winnen. Schmidt (2002) wijst erop dat ze in die eerste jaren tevens een belang-

¹⁰¹³ Letterlijk luidde het doel van de conferentie: “... die Schaffung der antifaschistischen Volksfront, die Vereinigung aller Gegner des faschistischen Regimes auf ein politisches Kampfprogramm, gegen die faschistische Diktatur, die Herstellung des Kampfbündnisses mit den Bauern, Kleinbürgern und Intellektuellen”. Klaus Walther (1984). *Bodo Uhse*, p. 10, cit. Wilhelm Pieck (1960). *Der neue Weg zum gemeinsamen Kampf für den Sturz der Hitlerdiktatur*. Berlin (DDR): Dietz.

¹⁰¹⁴ De periode van bijna vier jaar om een besluit te bekrachtigen tekent het bureaucratische karakter en de daaruit voortvloeiende gebrekkige slagvaardigheid van de KPD, en maakt begrijpelijk waarom de NSDAP met haar ongerichte dynamiek veel aantrekkelijker was voor de grote massa’s.

¹⁰¹⁵ Schmidt (2002), p. 41.

¹⁰¹⁶ “Die kommunistische Opposition in Deutschland kritisierte den neuen Kurs der KPD als „Wettlauf“ mit der NSDAP um „nationale Phrasen“. Mit der „untauglichen Waffe des Nationalbolschewismus“ habe sie in ihren eigenen Reihen mehr Schaden angerichtet als bei dem Gegner. Hans Coppi (1998). *Die nationalsozialistischen Bäume* (2), p. 10, cit. E.B. (1931). „Die Ultralinke Politik und der Faschismus“. In: *Gegen den Strom*, 4, 1932, Nr. 11.

¹⁰¹⁷ K.D. Bracher (1955), *Die Auflösung der Weimarer Republik*, p. 101ff.

rijke rol speelde in de vrouwenemancipatiebeweging, vrouwen wier mannen en potentiële echtgenoten aan het front gevallen waren, en die, uit het traditionele rollenpatroon gevallen, een grotere mate van economische onafhankelijk hadden verworven dan ooit eerder het geval was geweest.¹⁰¹⁸ De partij organiseerde daarnaast veel op cultureel gebied: zangkoren en theatergroepen, sportverenigingen en beeldende kunst – het behoorde allemaal tot het arsenaal van mogelijkheden die de partij inzette om de arbeidersbevolking aan zich te binden. De arbeiders-schrijvers van de partij verzamelden zich in de “Bund Proletarisch Revolutionärer Schriftsteller” (BPRS), die honderden leden telde.¹⁰¹⁹ Die culturele binding bleek echter niet voldoende. Met de komst van een aantal groepen die ideologische mengvormen van nationaal- en sociaalrevolutionaire overwegingen voorstonden – we hebben er al over gesproken – werd de spoeling voor de KPD dunner, vooral in de laatste jaren van het bestaan van de Republiek van Weimar.

Al in de tweede helft van de jaren twintig namelijk waren er afsplitsingen ontstaan van groepen die de KPD, hoewel haar streven naar een emancipatie van het proletariaat over het algemeen sympathiek werd gevonden, te internationaal en dus niet voldoende in overeenstemming met de Duitse volksaard achtten. Als gemeenschappelijk ideologisch streven – met de verloren oorlog en de onderschikking aan de Siegermächte als belangrijke drijfveren – beoogden zij een maatschappijordening die de lagere klassen moest behoeden voor uitbuiting door het burgerlijk-liberale beurskapitalisme (aangejaagd door ‘westers-Joodse’ krachten), en die daarbij door het ene aspect dat ze gemeenschappelijk hadden werden samengebonden: hun Duitsheid, het feit dat ze deel uitmaakten van de Duitse volksgemeenschap. Het was het toevoegen van dat etnische nationalisme aan de maatschappelijke agenda van het socialisme dat de groepen kenmerkte, en dat maakte ze anders dan de Hitler-NSDAP, en anders dan de KPD. Uhse was één van die individuen die lang gezocht hadden naar zo’n nationalistisch-socialistische groep.

d. Uhse's zoektocht loopt ten einde: de laatste etappe tot de KPD

In Uhse's hoofd spookte het Duitse nationalisme – “Deutschland zu dienen und Niemandem sonst” luidde zijn motto tenslotte –¹⁰²⁰ al sinds zijn jonge jaren rond. Dat nationalisme, en zijn radicale verzet tegen alle krachten die de haperende Republiek van Weimar aan de praat trachtten te houden hadden hem, na een loopbaan van enkele jaren bij allerlei radicaal-nationalistische clubs, ertoe aangezet om lid te worden van de NSDAP. Aanvankelijk leek hij

¹⁰¹⁸ Schmidt (2002), p. 10.

¹⁰¹⁹ Wellicht is die brede interesse voor het schrijversvak er de oorzaak van dat de latere DDR-literatuur in kwalitatief opzicht naast enige pieken ook vele dalen kent. E.E. Kisch zei, na Uhse's manuscript van *Söldner und Soldat* te hebben gelezen: „Nicht jeder muß Schriftsteller werden. Es gibt auch andere nützliche Berufe“. Misschien had een toetsing als die door Kisch in bredere kring moeten plaatsvinden. Bodo Uhse (1983), GW VI, p. 329f.

¹⁰²⁰ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 25.

niets te moeten hebben van de arbeidersbeweging: ze stond te ver van zijn kleinburgerlijk-nationalistische milieu af, en hij wekte de indruk op haar neer te kijken. Als ze in woede ontstak, zoals na de moord op Walther Rathenau in 1922, boezemde ze hem eerder angst in dan dat hij zich ertoe voelde aangetrokken. Onduidelijk is wanneer zijn gereserveerdheid veranderde in affectie, en hij besloot zich te harer dienste te stellen.

Of het moment waarop hij dat nationale *Morgenrot*¹⁰²¹ ontwaarde tijdens de Bamberger Führertagung is geweest, waarvan we hebben vastgesteld dat hij daar de Strassers zou kunnen hebben ontmoet, of tijdens zijn dienstverband bij de *Donaubote* in Ingolstadt, waar hij met de plaatselijke zelfkant in aanraking was gekomen, of nog later, in Itzehoe, waar hij naar zijn zeggen met de arme tak van het Landvolk in contact kwam: het exacte moment, het moment waarop de vonk oversprong die het latere vuur zou ontsteken, is niet duidelijk te bepalen.

De boeren waarmee hij aanvankelijk in Itzehoe te maken kreeg hadden geen proletarische inslag: ze waren niet arm in de zin dat ze gedurig niet te eten hadden. Ze reden in – soms dure – auto's rond,¹⁰²² hadden grote boerderijen, *Erbgüter*, en ze verzetten zich alleen maar tegen de staat omdat ze vonden – wat van alle tijden lijkt – dat die hun belangen schaadde en dat ze teveel belasting moesten betalen.¹⁰²³ Zij hadden door hun langdurige welstand op de keper beschouwd geen recht op enig sociaal mededogen.¹⁰²⁴ Als Uhse al met armere boeren te maken heeft gehad, dan moeten het de kleinere pachters geweest zijn die in de slipstream van hun meer welgestelde evenknieën naar de demonstraties in en om Itzehoe kwamen. Hij maakt echter geen duidelijke melding van het bestaan van die groep in *Söldner und Soldat*, en ook in andere bronnen, zoals de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* en *Na-*

¹⁰²¹ "Morgenrot, Morgenrot, Leuchtet mir zum frühen Tod" is het begin van een soldatenliedje uit het begin van de 19e eeuw, dat gedurende de Spaanse Burgeroorlog in de loopgraven door Duitse vrijwilligers van de Internationale Brigaden nog werd gezongen.

¹⁰²² Ter indicatie: in 1929 reden in Duitsland, toen zo'n 80 miljoen inwoners, 433.000 auto's rond, één auto op 185 inwoners. Autobezit was, zo mag daaruit worden opgemaakt, vooral weggelegd voor de welgestelden. Bron: Ulrich Kluge (2006). *Die Weimarer Republik*. Paderborn: Schöningh, p. 132 - 133.

¹⁰²³ Over de eerste demonstratie die Uhse zegt te hebben bijgewoond, die in Heide, waar ongeveer twintigduizend man kwam opdruiven (dat is niet mogelijk geweest. De demonstratie werd gehouden op 28 januari 1928, toen hij nog hoog en breed in Ingolstadt zat), schrijft hij, dat "... der Wagen nur langsam hindurchschieben konnte, bis er endlich auf dem riesigen Marktplatz hielt, neben Hundert anderen Wagen. Viele dieser Autos waren ausländischen Ursprungs, denn die Bauern forderten zwar, daß der Staat seine Grenzen abschlosse gegen die Einfuhr von Vieh, Fleisch und Butter, aber als Käufer waren sie kalte Rechner. Ihrem Vieh schüttelten sie ausländisches Futtergetreide in die Tröge, und sie fuhren ausländische Automobile, wenn sie billig und gut waren". *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 165.

¹⁰²⁴ Putz legt in *Söldner und Soldat* uit waarom de bevrijding van Claus Heim niet meer zo hoog op de agenda stond, niet bij de boeren, en zeker niet bij de communisten: „[Eure Bauern] waren ja nicht gerade die Ärmsten?“ „Gewiß nicht!“, pflichtete Bruno bei. „Na, für ihre Existenzsorgen, für die dringendsten der am wenigsten Armen ist inzwischen gesorgt“. [...] Also, darum haben sie es nicht mehr so eilig mit der Bombenschmeißerei, und lassen euren Heim im Zuchthaus einen guten Mann sein.“ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 303.

tionalsozialistische Briefe had hij het er niet over. Het door hem gehanteerde verzamelbegrip “radikale Bauernbewegung” differentieerde niet naar welstand.

Verder terugkijkend, naar zijn Ingolstädter tijd, zien we in zijn bijdragen aan de *Donaubote* wel sporen van contacten met het proletariaat, maar veelal op afstand. Hij schrijft gloeiende berichten over misstanden in de metaalsector, maakt melding van de teloorgang van de bloeiende luciferindustrie en treedt af en toe in het strijdperk voor arme en invalide Rentner, die langzaam richting de waanzin gedreven werden door steeds stijgende prijzen. Enige concrete aanwijzing voor een zich ontwikkelend sociaal gevoel – van een openlijk beleden socialisme was geen sprake, dat wilde zijn baas niet hebben¹⁰²⁵ – wordt pas in de jaren zeventig van de 20ste eeuw in druk verschenen *Adreßbuch* zichtbaar, dat hij, waarschijnlijk in 1927, in Ingolstadt heeft geschreven.

De geruchten ten spijt dat hij ze tijdens de Führertagung in Bamberg op 25 februari 1926 ontmoet zou hebben, is er evenmin een concrete aanwijzing dat hij in een vroeg stadium rechtstreeks met de Strassers in contact is gekomen.

Al met al is het moeilijk vast te stellen in hoeverre hij beschikte over een werkelijk socialistische agenda, en waarom hij zich uiteindelijk tot de KPD heeft gewend: de bewijzen die we hebben zijn ‘circumstantial’, of ze berusten op veronderstellingen. Toch tracht hij ons er in *Söldner und Soldat* ervan te overtuigen, dat hij het proletariaat al in een vroeg stadium was toegenegen, en een Duits socialisme nastreefde.

We hebben onze hoop een tip van de over zijn socialistische agenda gedrapeerde sluier op te lichten al vroeg in deze dissertatie gevestigd op hetgeen hij in de diverse artikelen die hij vanaf 1928, al gedurende zijn dienstverband bij de *Donaubote* dus, voor verschillende nationaal-revolutionair georiënteerde tijdschriften heeft geschreven, zoals voor *Widerstand*,¹⁰²⁶ voor *Nationalsozialistische Briefe*, en voor *Aufbruch*, onder hoofdredactie van (onder andere) Beppo Römer.¹⁰²⁷ Die hoop is maar zeer gedeeltelijk in vervulling gegaan.

¹⁰²⁵ Zie hoofdstuk 6.b. van deze dissertatie.

¹⁰²⁶ *Widerstand. Blätter für sozialistische und nationalrevolutionäre Politik*, in 1926 opgericht door Ernst Niekisch. In 1928 omgenoemd naar *Zeitschrift für nationalrevolutionäre Politik*. Naast Uhse schreven onder andere ook Ernst von Salomon en de gebroeders Jünger voor het blad. Het werd in 1934 verboden. Bron: Arne Freiwald (2016). A. Paul Weber, Ernst Niekisch und der “Widerstand”. *Sezession* 70 (2016), Februar 2016. Hrsg. Institut für Staatspolitik. Steigra: Antaios.

¹⁰²⁷ Uhse heeft bijdragen geleverd aan nog andere periodieken, zoals bijvoorbeeld *Das dritte Reich*, het officieel orgaan van de *Bund Oberland*. Exemplaren daarvan zijn echter erg lastig te vinden dan wel in te zien. Omdat zijn politieke en maatschappelijke attitude in voldoende mate uit beide eerder genoemde bladen naar voren komt is ervan afgezien de hand te leggen op exemplaren van het blad.

In de artikelen die hij voor die bladen schreef hanteerde Uhse weliswaar een veel duidelijker politiek-ideologische maatschappijvisie, maar hij verliest zich daarbij regelmatig in allerlei abstracties, zoals als een *Glauben*, het bestaan van een *Weltanschauung*, een *Sehnsucht nach dem Kommenden*, de *Äußerungen des Lebens* en de - telkens terugkerende - paradox die bestaat tussen de *drückende und hemmende Bindungen des Alten* en de jeugd.¹⁰²⁸

Zijn (Duits-)socialistische gezindte, die hij stelt tegenover het door Marx omschreven materialisme, maakt Uhse ons in een analyse van de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen sinds het midden van de 19^e eeuw en hun gevolgen voor zijn eigen era duidelijk: het socialisme heeft de toekomst. De negentiende eeuw, zo schrijft hij,

... erhielt [...] die einzige Weltanschauung die "gewissermassen" beweisbar ist, den Materialismus. Dies ist aber keine Weltanschauung, sondern eine Zersetzungsform. Die Möglichkeit an ihn zu glauben, schaltet der Materialismus selber aus. Gleichzeitig mit dem Materialismus erwachte der Sozialismus. Während der Materialismus schärfste Formulierung der herrschenden Haltung war, verkündete der Sozialismus als ethische Forderung und praktisches Ziel die Haltung einer kommenden Generation.¹⁰²⁹

Als we verder lezen zien we dat er ineens een nationaal-socialistisch geloofsartikel het verhaal insluit: het antisemitisme, dat we in deze tijd al vaker zijn tegengekomen in zijn artikelen voor de verschillende kranten waarvoor hij werkte. Hij citeert in het artikel Karl Marx die hij, aan de hand van een geschrift van diens hand uit 1844, ons de dialectiek laat uitleggen van de *kommende* socialistische revolutie, waarbij hij het Jodendom als katalysator opvoert, omdat: "... der weltliche Grund des Judentums der Eigennutz, der weltliche Kultus der Schacher, sein weltlicher Gott das Geld sei ...". Het materialisme ligt, zo begrijpt hij uit Marx' woorden, ten grondslag aan de "... Verjudung der christlichen, bürgerlichen Welt [...]: Alles wird zum Eigentum, der Sinn aller Dinge und Handlungen wird das Geld, die Wertung der Dinge erfolgt nur nach dem Nutzen, die Gesellschaft trennt sich vom Staat".¹⁰³⁰ Voor Uhse is Marx' gedachtegang duidelijk: hij "... zieht mit Selbstverständlichkeit aus der Parallelität zwischen jüdischer Wesenheit und der Wesenheit des liberalen Egoismus den Schluß: „Das Judentum erreicht seinen Höhepunkt mit der Vollendung der bürgerlichen Gesellschaft“".¹⁰³¹

Daarmee heeft hij, met wat *cherry picking* uit Marx' omvangrijke oeuvre, het verband aange-toond tussen Jodendom, kapitalisme en burgerlijk liberalisme, in het nationaalrevolutionaire wereldbeeld de pijlers onder de verwerpelijke Republiek van Weimar.

¹⁰²⁸ Bodo Uhse. „Neue Gründlichkeit“. In: *Widerstand*, 3. Jg. (1929), Heft 7, 10-7-1928, p. 178-179; Bodo Uhse. „Karl Marx gegen die Novemberrepublik“, in *Widerstand*, 3. Jg. (1929), Heft 17, p. 268-269.

¹⁰²⁹ Bodo Uhse. „Karl Marx gegen die Novemberrepublik“, in *Widerstand*, 3. Jg. (1929), Heft 17, p. 268.

¹⁰³⁰ Ibid.

¹⁰³¹ Ibid.

Het ziet er op grond van bovenstaande citaten dus inderdaad naar uit dat Uhse drijfveren om zich bij de NSDAP aan te sluiten eerder waren ingegeven door een antiliberaal en antikapitalistische agenda¹⁰³² dan door een gevoelde verwantschap met het proletariaat, en dat hij op basis daarvan voor het socialistische draaiboek van de NS-Linke heeft gekozen. Zijn doel was daarbij niet zozeer de verwerkelijking van een nieuwe arbeiders- en boerenstaat, maar de deconstructie, de vernietiging, van de kapitalistische liberale democratie.¹⁰³³ Dat maakt zijn vertrek bij de – evenzo kapitalistische – Hitler-NSDAP, ongeveer twee jaar na verschijning van dit artikel, begrijpelijk, maar maakt zijn keuze niet ineens sympathiek.

Van zijn gekantheid tegen de liberale “Gleichheit” deed hij in deze periode ook kond in een reeks artikelen die hij schreef voor *Nationalsozialistische Briefe*, waarvoor Joseph Goebbels, in de jaren voorafgaande aan zijn knieval voor de Führer in 1926, ook menige bijdrage geschreven had. Uit zijn artikelen blijkt, dat de begrippenreeks marxisme/communisme – (revolutionair) socialisme – nationaal-socialisme – fascisme in de vroege jaren dertig een nuancering bevatten, die op dit moment door de afstand in tijd niet langer zonder meer zichtbaar is. Dat door die nuancering de begrenzingen van die begrippen soms nauwelijks zijn te bepalen, zelfs door elkaar lopen, laat Uhse zien in een reeks artikelen die betrekking hebben op politiek en maatschappij.

Zo beklagt hij zich in het artikel “Stilkrise des Antimarxismus”¹⁰³⁴ dat tegenstanders van de komende socialistische beweging te makkelijk over het marxisme oordelen en zich onvoldoende in het *proletarische Leben* verdiepen: “... [m]an kann nicht umhin, als eine der Ursachen der Stilkrise des Antimarxismus eine Unkenntnis dessen festzustellen, was Marxismus weiß, ist und will”.¹⁰³⁵

Diese antimarxistischen Kämpfer haben die alte Welt nicht zertrümmert und kein Steinchen zum Bau der neuen herbeigetragen. Und es ist Zeit, daß man ihnen endlich einmal sagt, daß die Kämpfe um den Sozialismus von ihnen nicht beeinflußt, ja nicht einmal bis jetzt gesehen wurden, denn die

¹⁰³² Het antisemitisme dat Uhse in „Karl Marx und die Novemberrepublik“ bezigt zijn citaten uit en parafrasen van Marx' geschriften uit de jaren veertig van de negentiende eeuw. Uhse bagatelliseert dat antisemitisme door te zeggen dat diens mening des te opmerkelijker is, “... da ja Karl Marx' eigene rassische Herkunft allgemein bekannt ist”. Verwijtbaar aan Uhse's adres is hier dat hij Marx' antisemitisme gebruikt om zijn eigen premisse, dat het Jodendom verantwoordelijk te houden is voor de Duitse ellende, van een basis te voorzien. Als in: “... ik vind hetgeen hij beweert onbehoorlijk, maar baseer er wel mijn bewijsvoering op”. Vgl. Bodo Uhse. “Karl Marx gegen die Novemberrepublik”, in *Widerstand*, 3. Jg. (1929), Heft 17, p. 268.

¹⁰³³ Hij schreef – om e.e.a. enigszins in het juiste perspectief te houden – het artikel overigens rond oktober 1928, in de periode dat hij met Paul Schneider overlegde over zijn dienstverband bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* i.o. in Itzehoe. Hij was in dit stadium dus nog niet openlijk tegen de Hitler-NSDAP gekant.

¹⁰³⁴ “Stilkrise des Antimarxismus”. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1928) 4. Jg. Heft 8, 15-10-1928, p. 126 - 128.

¹⁰³⁵ Ibid.

Auseinandersetzung zwischen Marxismus und Sozialismus wird schon seit langem geführt, aber auf einer anderen Basis und unter anderen Vorzeichen, als die „Begeisterten“ glauben.¹⁰³⁶

Hij ergert zich aan het feit, dat het marxisme – het internationale Cominternsocialisme, dat een dictatuur van het proletariaat beoogt - en het nationaalrevolutionaire Duitse socialisme – dat een door de volksgemeenschap gedicteerde egalitaire eenheid tot doel heeft – twee verschillende oplossingen voor hetzelfde probleem zijn, en dat dat door haar – of hun – tegenstanders maar moeilijk wordt begrepen. Zelf ziet Uhse het verschil tussen beide exponenten duidelijk genoeg. Het marxisme, de ‘andere’ oplossing, mist de slagvaardigheid van het Duitse socialisme: het is meester in het bepalen van de “Programmerörterungen auf den Parteitag”¹⁰³⁷ en in het vaststellen of die gehaald zijn, maar:

Sie (de ‚Marxisten‘, gb) werden sich wundern, wenn sie aus ihren theoretischen Entwicklungs-D-Zug aussteigen und aus der platonischen Welt ihrer Wahrheiten auf den harten Boden der Wirklichkeit fallen. Dann gelten nicht mehr Begriffe, sonder Inhalte, und aus der mathematischen Aufgabe Leben wird die praktische Forderung Kampf.¹⁰³⁸

Commentatoren uit het democratisch-oppositionele kamp hebben dus – zo moge uit zijn woorden blijken - moeite met het vaststellen van het verschil tussen marxisme en socialisme. Er is echter nog een pendant van het (Duitse, het nationaal-)socialisme die, wanneer ermee vergeleken, allerwegen voor onbegrip zorgt: het fascisme, en dan met name de meest succesvolle variant, het Italiaanse fascisme. Uhse ziet daarin parallellen met het Duitse socialisme, zonder meteen een totale gelijkvormigheid te veronderstellen.

Het Italiaans fascisme wordt niet, zoals de communis opinio stelt, als lieveling van de bourgeoisie overeind gehouden door het kapitaal. Anders dan fascistische bewegingen in andere landen, die overwegend op het leger steunen, heeft het fascisme zich in Italië onafhankelijk daarvan geconsolideerd met behulp van de Kleinburger, die voortkomen uit de lagere middenstand en de geschoolde arbeiders, en die vanuit hun achtergrond sowieso geen warme vrienden van het Monopolkapitaal zijn; sterker nog: “Die faschistischen Kader sind vom Trustkapital “freigesetzte” kleinbürgerliche Elemente”.¹⁰³⁹ Hoewel beide stromingen hun antikapitalisme delen is fascisme, benadrukt Uhse, géén nationaal-socialisme. Dat speelt in Duitsland een heel andere rol dan het fascisme in Italië:

¹⁰³⁶ Ibid.

¹⁰³⁷ Bodo Uhse. “Faschismus oder Nationalsozialismus”. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 3. Jg. Heft 6, p. 296. Ook verschenen in de *Donaubote* van 25-3-1930 en de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* van 22-3-1930.

¹⁰³⁸ Ibid.

¹⁰³⁹ Bodo Uhse. “Faschismus oder Nationalsozialismus”. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1928) 3. Jg. Heft 6, p. 297.

Der Faschismus nimmt für sich in Anspruch Wesensausdruck des italienisch-völkischen, ja des römischen Charakters zu sein. Da nun der italienische Volkscharakter vom deutschen Volkscharakter verschieden ist, so ist es unmöglich, daß der deutsche Nationalsozialismus, der die dem deutschen Volke wesenseigene Form sucht, zu den gleichen Ergebnissen kommen kann, zu denen der italienischen Faschismus gelangt ist. Diese Verschiedenheiten der Tendenzen von Faschismus und Nationalsozialismus sind nicht nur innenpolitischer, sondern auch außenpolitischer Natur. Die italienische faschistische Bewegung hatte nur die Aufgabe, [...] dem geeinten Reiche eine starke Führung zu geben. Die Aufgabe des deutschen Nationalsozialismus ist viel schwieriger und viel größer. Er muß einmal um die nationale Freiheit kämpfen, zum anderen aber auch noch die revolutionäre Aufgabe der nationalen Einigung erfüllen, die bis heute ungelöst geblieben und entschiedenstes Moment der nationalsozialistischen Bewegung ist.¹⁰⁴⁰

Ook *sozialpolitisch* stond Duitsland een andere taak te wachten. Italië, zo stelt Uhse, is een natiestaat met een beperkte industrialisatiegraad, die vooral gebaat is bij een sterke leiding. De taak van het Duitse nationaal-socialisme is veel complexer: dat heeft te maken met de revolutionaire uitdaging de nationale eenheid te bewerkstelligen (Uhse doelt waarschijnlijk op het onder één *Gewalt* brengen van de Duitstalige gebieden, ook die sinds de oorlog 'vervreemd' waren; een nationale eenheid bestond immers al sinds 1871), het hoofddoel van de nationaal-socialistische beweging. Ook op het vlak van de *Sozialpolitik* zijn er echter verschillen, die zich laten verklaren door de marxistische premisse dat de verschillende staten zich in verschillende stadia van kapitalistische – industriële - ontwikkeling bevinden, waarvan de mate van *Proletarisierung* afhangt. Daarbij dient in het geval van Duitsland ook nog eens de onderdrukking van het land door de eisen van het Verdrag van Versailles meegewogen te worden:

Die sozialpolitische Aufgabe für die deutsche nationalrevolutionäre Bewegung ist darum ganz anderer Art, als es die Aufgabe des Faschismus gewesen ist, und es kann sich für Deutschland nicht darum handeln, Sozialgesetzgebung zu schaffen, sondern es geht Deutschland darum, den Sozialismus zu verwirklichen. [...] Der Faschismus ist ein Vorläufer der nationalrevolutionären Bewegung. Der Nationalsozialismus wird ihren Höhepunkt bedeuten.¹⁰⁴¹

Met die passage maakt Uhse ons de dialectiek duidelijk die de nationaalrevolutionaire beweging haar energie gaf, en geeft tevens aan in welke fase van die ontwikkeling zij zich dacht. Belangrijk is ook hier weer dat we ons bewust blijven van het feit dat de begrippen

¹⁰⁴⁰ Ibid, p. 298.

¹⁰⁴¹ Ibid.

Sozialismus en Nationalsozialismus zoals hij die hanteert een andere betekenis hebben dan die wij er in de 21ste eeuw aan geven.

Vanaf 1929 beginnen de boeren in Uhse's artikelen – zijn plotselinge aandacht daarvoor lijkt logisch: in dat jaar is hij in Itzehoe werkzaam – meer en meer een rol te spelen. Zijn toon wordt dan minder analytisch, en – met het doel instemming te verwerven voor de nationaal-socialistische zaak – feller gericht tegen “das System”, de kapitalistische republikeinse overheid. De agrarische stand, zo stelt hij, vormt de basis voor de postrevolutionaire völkische samenleving, die – we zien er Hitlers nationaal-socialistische kernbegrip “Blut und Boden” in terug – diametraal staat tegenover de “existenzvernichtende” Republiek van Weimar. De technocratische politiek daarvan – de geldbelustheid – vormde een bedreiging voor de eeuwenoude binding tussen de boer en zijn grond.

Voor de nationaalrevolutionaire beweging – en in het bijzonder voor de NSDAP – kwam de agrarische onvrede goed uit, omdat voor hen juist de boerenstand als beroepsgroep een verbindende rol ten deel viel: ze was verantwoordelijk voor het voeden van de volksgemeenschap, en dus voor het behoud van Volkstum en Volkswirtschaft, en, uiteindelijk, voor het zuivere völkische bestaan, dat zijn wortels had in de onverbreekelijke band tussen de boer en zijn Scholle, zijn akker. Een revolutie die daaruit zou voortkomen was niet slechts gefundeerd op een louter ideologische basis, maar wortelde ook in een oude traditie, in “... [d]er Kampf des Bauerntums um seine Heimat, um seine ihm lieb gewordenen Lebensformen, die ja die Erfüllung einer Pflicht gegenüber der Volksgemeinschaft bedeutet”.¹⁰⁴²

Kort na de eerste bomaanslagen in Itzehoe, eind mei 1929, wijdt hij een artikel aan de “radikale Bauernbewegung”, waarvan hij constateert, dat het juist de boeren zijn geweest die aan de wieg van de nationale revolutionaire beweging hebben gestaan:

Die Entscheidung über den bolschewistischen Umsturz in Rußland fiel erst in dem Augenblick, als es Lenin gelang, die Bauern zum Anschluß an die revolutionäre Bewegung zu bringen. Die Entscheidung fiel in letzter Stunde, und sie entschied das Schicksal Rußlands. Unter den Nachwirkungen dieser späten Entscheidung hat Rußland Jahre hindurch zu leiden gehabt.¹⁰⁴³

Hoe anders is het in Duitsland, waar “... die revolutionäre Bewegung das Bauerntum zuerst ergreift”, omdat juist zij “... dem stärksten Druck des gegenwärtigen Systems ausgesetzt” is.¹⁰⁴⁴ Opvallend is, dat er in zijn artikelen, naarmate de maanden vorderen, steeds meer sprake is van een naderende Duitse, een *nationale* revolutie, en dat hij eerder de incompe-

¹⁰⁴² Bodo Uhse. “Radikale Bauernbewegung”, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929) 4. Jg. Heft 23, 1-6-1929, p. 379.

¹⁰⁴³ Ibid, p. 377 - 378.

¹⁰⁴⁴ Ibid, p. 378.

tentie van het republikeinse “System” dan het internationale kapitalisme als drijfveer daartoe rol laat spelen: hij keert zich in zijn analyses als het ware naar binnen.

Dat Uhse, met een scheef oog kijkend naar Hitlers “Legitimitätsprinzip”, de revolutie niet ten koste van alles wilde bereiken, blijkt uit het feit dat hij de recente bomaanslagen, hoewel hij ze begrijpelijk lijkt te vinden, afkeurt:

Die Folge dieser für das Bauerntum teilweise sehr schmerzlichen Erkenntnis ist die Gefahr eines Absinkens in anarchistische Kampfformen, wie wir verschiedentlich feststellen können. Dieser Anarchismus ist verständlich, aber ebenso gefährlich.¹⁰⁴⁵

De bomaanslagen maken weliswaar kabaal, maar dragen niet substantieel bij aan het welslagen van de nationale revolutie. Het is, stelt hij, “... weit weniger radikal [...] eine Dynamitpatrone zur Entzündung zu bringen, als dem System den Wurzeln abzuschlagen”:¹⁰⁴⁶

Wir wollen keine Bauernrevolte, die von den Maschinengewehren Severings auseinandergefegt wird, was wir wollen, ist die Bauernrevolution, nicht um des Bauern, sondern um des Volkes willen, dessen erster Pionier der Bauer neben dem Arbeiter ist. In der gegenwärtigen Phase der national-revolutionären Entwicklung in Deutschland gilt es [...] bei der Vorbereitung der Revolution dafür zu sorgen, daß der gemeinsame Marsch des Bauern- und Arbeitertums heute schon beginnt.¹⁰⁴⁷

Hoewel de boerenrevolte nog regelmatig ter sprake komt in zijn politieke beschouwingen in het tweewekelijks verschijnende blad hanteert hij het fenomeen zoals gezegd vooral als middel om het “System” dat alle ellende veroorzaakt heeft, aan te klagen, en om te hameren op de noodzaak van het bestaan een eenheidsfront van boeren en arbeiders.

In latere artikelen, die in toenemende mate sozialpolitisch gefocust zijn – ze hebben betrekking op een breed scala aan arbeidsconflicten en sociale problemen - beschrijft Uhse zijn proletarische betrokkenheid in concreter bewoordingen.¹⁰⁴⁸ Hij vermijdt daarbij angstvallig, zo lijkt het, ondanks zijn dagelijkse betrokkenheid bij die partij, de NSDAP als drager van de nationale revolutie te noemen. Hij maakt duidelijk dat het in Duitsland heersende kapitalistische systeem – waartoe hij iedere democratische partij, dus ook de SPD rekent - en haar opgelegde onderhorigheid aan de Siegermächte, overduidelijk ten grondslag ligt aan vrijwel

¹⁰⁴⁵ Bodo Uhse. “Radikale Bauernbewegung”, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929) 4. Jg. Heft 23, 1-6-1929, p. 379.

¹⁰⁴⁶ Ibid.

¹⁰⁴⁷ Ibid.

¹⁰⁴⁸ Zie hiertoe “Erfüllungspolitik heißt kapitalistische Politik”, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929) 4. Jg. Heft 20, 15-4-1929, p. 331 f; ook verschenen in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. (1930) Nr. 103, 2-5-1930.

elk tekort en elke onrechtvaardigheid waarvan de Duitse bevolking, en dan vooral het behoeftiger deel daarvan, het slachtoffer is:

Die mißliche Lage der Sozialdemokratie hat sich in den ersten Monaten dieses Jahres weiter noch dadurch verschärft, daß der Einfluß der Reparationslasten auf die Lebenshaltung des deutschen Volkes und auf die Lohngestaltung immer offener zutage trat, [...] [und] daß die Sozialpolitik aufs äußers- te eingeschränkt werden [mußte]. [...] All diese Äußerungen beweisen mit außerordentlicher Konsequenz die Tatsache, daß jede Partei die im heuti- gen Staat an der Regierung teilnimmt und die Politik des Ausgleichs und der Verständigung mit den kapitalistischen Westmächten betreibt, ob sie will oder nicht, eine kapitalistische ausbeutende Politik, eine Politik der Unter- drückung des Proletariats zugunsten des Kapitals betreiben muß.¹⁰⁴⁹

Vanaf de zomer van 1930 richt hij zich, onder andere in zijn tweewekelijkse bijdrage “Be- merkungen zur politischen Lage” meer en meer concreet op de mobilisatie van de boeren in een eenheidsfront met de arbeiders, als gezamenlijke dragers van de revolutie: de “Revolu- tionierung des deutschen Bauerntums”, die ten koste moet gaan van het bestaande sys- teem. Het brandpunt van zijn afkeer is, zijn recente vertrek bij de NSDAP ten spijt, niet sub- stantieel anders dan toen hij – als spreekbuis van die partij – zijn menig ten beste gaf in de artikelen die hij voor de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* schreef:

Notwendig ist nur, beim Arbeitertum die Erkenntnis der Ursachen seiner verzweifelten Lage dahin zu erweitern, daß ein Kampf gegen das heutige System nicht möglich ist ohne einen deutschen Freiheitskampf, während das Bauerntum gefragt werden muß, daß sein sterben nicht nur die Folge der Youngnot ist, sondern ebenso Auswirkung einer der bäuerlichen Pro- duktion im Wesen feindlichen Wirtschaftsform ist, deren Beseitigung eine Voraussetzung für die bäuerliche Befreiung darstellt.¹⁰⁵⁰

Bespreekt Uhse onder zijn eigen naam de problemen die het Duitse proletariaat het leven zuur maken, de ‘grote’, internationale politiek wordt in het blad door hem besproken onder het pseudoniem van zijn alter ego, Christian Klee. Die filosofeert, op zoek naar een toekom- stig maatschappelijk model voor Duitsland, over de mogelijke geschiktheid van het Sovjet- Russische voorbeeld, als socialistische tegenhanger van de kapitalistische Westerse gealli- eerden, die immers al door de gouden ketenen van het Young-plan aaneengesmeed waren. De revolutie is in die artikelen niet meer voorbehouden aan boeren en arbeiders, maar een plicht van het Duitse volk geworden, “... da Revolutionen notwendig sind, einen Prüfstein

¹⁰⁴⁹ Bodo Uhse. “Erfüllungspolitik heißt kapitalistische Politik“, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929) 4. Jg. Heft 20, 15-4-1929, p. 331 - 333, hier p. 332.

¹⁰⁵⁰ Bodo Uhse. „Bemerkungen zur politischen Lage“. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 6. Jg. Heft 5, 1-9-1930, p. 66 - 67.

bilden, an denen sich die Lebensfähigkeit eines Volkes entscheidet".¹⁰⁵¹ Uhse, kort ervoor uit de NSDAP gestoten, was hier op zoek naar een manier waarop hij zijn radicale, corporatieve nationalisme een vorm kon geven, en lijkt die in het najaar van 1930 gevonden te hebben die in een variant van het socialisme die we op dat moment voor het eerst in zijn artikelen tegenkomen, het nationaalbolsjewisme.¹⁰⁵² Dat bolsjewisme, zo leert hij ons, kent een andere achtergrond, een ander grondgevoel dan het communisme:

Kommunismus, das ist dritte Internationale, das ist Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit, „Der Mensch ist gut“, das ist das Manifest, ist Karl Marx, von Dietz verlegt, Volksausgabe, kartoniert und mit verdeutschten Fremdwörtern. Bolschewismus ist eine nahezu aristokratische Angelegenheit, das ist Elektrifizierung Rußlands, Parade der roten Armee, Machtkampf in China, das sind philosophische Gespräche des Volksbeauftragten Tschitscherin mit dem Grafen Brockdorff-Rantzau in Moskauer Nachtlokalen ...¹⁰⁵³

Naast de dynamiek die Uhse in het nationaalbolsjewisme zegt waar te nemen kan zijn affiniteit ook te maken hebben gehad met het feit dat het een maatschappijmodel voorstond dat veel overeenkomsten vertoonde met het collectivistische Duits-socialistische model zoals dat enkele jaren eerder ook al werd gepropageerd door de gebroeders Strasser.¹⁰⁵⁴ Het communisme komt er, enigszins in contrast met hetgeen hij in *Söldner und Soldat* beweert, in bovenstaand citaat wat bekaaid af. In dat boek zegt hij namelijk dat hij zich al in de winter van 1930-1931, na een ontmoeting met de Thüringer boerenvoorman Ernst Putz en de Itzehoeër communistenleider Christian Heuck ten dienste had gesteld van de KPD.¹⁰⁵⁵ Uit de bijdragen, die hij gedurende het najaar van 1930 aan *Nationalsozialistische Briefe* leverde blijkt op geen enkele manier dat hij warmliep voor dat communisme. Hij vond het, in vergelijking tot het bolsjewisme zoals hij dat in de Sovjet-Unie waarnam, een formalistische, bureaucratische club:

Kommunismus ist ein Programm, ein Dogma, eine soziale Theorie, viel Geist und viel Platttheit. Bolschewismus ist Energie, Bewegung, eine Kraft die im Leben wirkt. Er ist die „violence“ Sorels, die sich beweglich, aufrührerisch erhebt gegen die „force“ der bestehenden Gesetze und Mächte. Der Kommunismus ist kalt, berechnend, langweilig. Er errechnet den Ablauf der Dinge und zeichnet dem Leben die Bahn vor, wie der Mathematiker ei-

¹⁰⁵¹ Christian Klee. "Nationalbolschewismus?". In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 6. Jg. Heft 7, 1-10-1930, p. 103 - 105, hier p. 104.

¹⁰⁵² Het nationaalbolsjewisme kan hier beschouwd worden als een product van de nationaalrevolutionaire beweging, die, geïnspireerd door de overheersing door, en de daaruit voortkomende haat tegen het "Westen" en de ideeën van de Franse revolutie en het liberalisme, hun blik wendden naar het daarvan losgestreden Russische bolsjewisme. Vgl. o.a. Schüddekopf (1972), p. 233ff.

¹⁰⁵³ Christian Klee. "Nationalbolschewismus?". In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 6. Jg. Heft 7, 1-10-1930, p. 104.

¹⁰⁵⁴ Vergelijk hiertoe het programma van de *NS-Linke* als opgenomen in *Der Nationale Sozialist*, 4. Juli 1930. Cit. Reinhard Kühnl (1977). *Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten*. Köln: PRV, p. 122ff.

¹⁰⁵⁵ De ontmoeting wordt beschreven in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 301ff. Aanwezig waren naast Uhse en Bruno von Salomon ook Ernst Putz, Christian Heuck en Karl Upricht.

ne Kurve festlegt. Und er hat nur einen einzigen willen, nämlich den, recht zu behalten unter allen Umständen und um jeden Preis.¹⁰⁵⁶

Zijn duidelijke aversie tegen het bureaucratische communisme had haar wortels waarschijnlijk nog in zijn Nazitijd: ook de NSDAP viel, in relatie tot de KPD, voor velen in positieve zin op door haar energie, haar dynamische uitstraling. In elk geval laat zijn aversie zich niet makkelijk rijmen met zijn reputatie van zich tot het communisme bekerende Nazi, zoals die uit zijn eerdere biografieën naar voren is gekomen.¹⁰⁵⁷

Vanaf medio oktober 1930 neemt hij ook de NSDAP en haar vertegenwoordigers in lands- en Reichspolitiek steeds vaker op de hak. Dat is waarschijnlijk niet alleen te wijten aan het feit dat de partij als grote overwinnaar van de verkiezingen van september van dat jaar uit de bus was gekomen en in verschillende landsparlementen zitting had genomen, maar ook omdat Uhse – formeel geschrapt als partijlid – zich geen blad meer voor de mond meer behoefde te nemen waar het zijn kritiek op de ‘behoudende’ vleugel van die partij aanging. Hij afficheert de NSDAP, belichaamd door Hitler en diens paladijnen, op enigszins zure toon als valse profeten, die een deel van de arbeidersbevolking onder bedrieglijke voorwendselen tot een stem op de partij hebben weten te bewegen. Hij tracht aan te tonen dat ze daarbij een fout hebben gemaakt: de partij is een door en door burgerlijke-, een middenstandspartij, die Duitslands onderschikking aan het Young-plan onderkend en bevestigd had, rechtstreeks in tegenspraak met de belangen van het proletariaat.¹⁰⁵⁸

Hoe het realiteitsgehalte van Uhse's laatdunkendheid jegens het communisme moet worden ingeschat is moeilijk te bepalen. Evenmin is duidelijk wanneer hij besloot zich er, ondanks zijn oorspronkelijke bezwaren, toch bij aan te sluiten. Volgens Caspar werkte Uhse in oktober 1930, toen hij in *NS-Briefe* het communisme nog als bureaucratisch wangedrocht afschilderde, al samen met de KPD in persoon van Christian Heuck,¹⁰⁵⁹ toen hij en Bruno von Salomon het plan hadden opgevat om de boerenaanvoerder Claus Heim, die tijdens de *Bombenleger-prozesse von Altona* in oktober 1930 tot zeven jaar tuchthuis was veroordeeld, uit de gevan-

¹⁰⁵⁶ Christian Klee. “Nationalbolschewismus?”. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 6. Jg. Heft 7, 1-10-1930, p. 104.

¹⁰⁵⁷ Zie in dat verband ook zijn (hier relatief vroege) aversie tegen het communisme als vertolkt in het artikel “Sozialismus hat nichts gemein mit der langweilender Theorie des internationalen Klassenkampfes”. BU. „Was ist Sozialismus?“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 13, 16-1-1930, Beilage „Der Proletarier“.

¹⁰⁵⁸ Uhse gaat met die stellingname voorbij aan het feit dat de NSDAP wel degelijk een socialistische component had. Die werd zichtbaar in de periode na de Machtergreifung, toen ze veel heeft gedaan om het de arbeiders ‘naar de zin te maken’. Te denken valt hierbij, afgezien van het radicaal beëindigen van de massawerkloosheid, aan instituties als *Kraft durch Freude* en de *Volkswohlfahrt*, die louter ter ondersteuning, verheffing en vermaak van het proletariaat waren opgezet.

¹⁰⁵⁹ Caspar beschrijft in „Leben und Werk. Eine Chronik“ dat een ontmoeting heeft plaatsgevonden tussen Uhse, Salomon, Heuck en een zekere Karl Burmester (volgens hem in *Söldner und Soldat* Karl Upricht). Omtrent die laatste persoon bestaat onzekerheid. *Almanach*, p. 361. Zie ook *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 301.

genis te halen.¹⁰⁶⁰ Dat Uhse en Von Salomon daarna met Putz, Reichstagsabgeordneter van de KPD en voorzitter van de Reichsbauernbund, hebben samengewerkt wordt niet betwist, maar dat dat, zoals Caspar beweert, onder rechtstreekse regie van het ZK van de KPD is gebeurd is niet vast te stellen.¹⁰⁶¹

Op 31 mei 1931 nam Uhse deel aan een bijeenkomst van oppositionele boerenbewegingen in Fulda, waar een “Komitee zur Vorbereitung eines Reichsbauernkongresses” in het leven geroepen werd, en waarvan hij tot secretaris was aangesteld. Naast Putz zou hij bovendien hebben deelgenomen aan de redactie van het mededelingenblad “Bauernbriefe”¹⁰⁶² en heeft hij vanaf voorjaar 1932 geschreven voor het door de KPD uitgegeven “Illustrierte Bauernzeitung”;¹⁰⁶³ hij raakte tijdens die werkzaamheden dus meer en meer in de invloedssfeer van de KPD.¹⁰⁶⁴

Dat zijn samenwerking met die partij op dat moment nog geen formele status had blijkt uit het feit dat hij vanaf de zomer van 1931 – grotendeels anonieme - bijdragen¹⁰⁶⁵ begon te leveren aan het op initiatief van de KPD uitgegeven tijdschrift *Aufbruch*,¹⁰⁶⁶ dat medio juli van dat jaar voor het eerst verscheen onder hoofdredacteurschap van Otto Strasser. Het blad en haar contribuanten lieten een opmerkelijke vermenging zien van wat er aan nationaal-revolutionaire groepen en bewegingen in Duitsland te vinden was. Zo stond de eerste hoofdredacteur – Gregor Strasser – bekend als linkse nationaal-socialist, en was de laatste, Beppo Römer, ooit aanvoerder van het Freikorps Oberland geweest; hij kwam uiteindelijk in ideologisch opzicht in de enge periferie van de KPD terecht, zonder zich overigens aan de partij te onderschikken.¹⁰⁶⁷ Gerhard Giesecke (1899 - ?), die als hoofdredacteur van het blad

¹⁰⁶⁰ *Almanach*, p. 361. Uhse en Von Salomon stonden daarin niet alleen. Ook van de zijde van de NSDAP werden pogingen ondernomen, onder andere door het aan Heim aanbieden van een *Reichtagszetel*, om hem aldus uit de gevangenis te halen.

¹⁰⁶¹ *Almanach*, p. 361.

¹⁰⁶² Omtrent het bestaan van een dergelijk blad is geen zekerheid; er zijn onvoldoende aanwijzingen aangetroffen dat het daadwerkelijk heeft bestaan. *Almanach*, p. 362.

¹⁰⁶³ De *Illustrierte Bauernzeitung*, had als ondertitel „Blatt der Häusler, Kleinbauern, Siedler, Kleinfischer“. Een advertentie in de eerder genoemde brochure “Bauernkampf gegen Bauernnot” noemt het blad “Das Kampfblatt des schaffenden Landvolks”. Uitgegeven: Berlin: Neuer Zeitungsverlag. Verschenen van maart 1932 – februari 1933.

¹⁰⁶⁴ Aldus Caspar in de *Almanach*, p. 361. Naspeuringen hebben niet geleid tot een bevestiging van zijn stelling. Ook in het *Bundesarchiv* is het blad niet aanwezig.

¹⁰⁶⁵ Naast het artikel “Bauer Ahoi” dat Uhse onder de naam Christian Klee heeft geschreven zijn geen andere artikelen die ontwijfelbaar aan hem zijn toe te wijzen aangetroffen. Wel staat hij consequent als medewerker in het colofon genoemd. Dezerzijds bestaat enige twijfel of de bijdragen die onder de auteursnaam “Florian” zijn geplaatst, van Uhse's hand zijn. Het pseudoniem werd ook al in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* gebruikt. De mogelijkheid bestaat, hoewel dat zoals gezegd niet - ook niet op grond van stilistische kenmerken of onderwerpkleuze – met zekerheid te stellen is, dat die daadwerkelijk van zijn hand zijn.

¹⁰⁶⁶ “*Aufbruch*”. *Kampfblatt im Sinne des Leutnant a.D. Scheringer* (vanaf mei 1932 met de ondertitel „Zeitschrift für Wehrfragen, Kriegsprobleme und Kampf gegen Faschismus“), verschenen van juli 1931 tot januari 1933, in totaal 13 nummers.

¹⁰⁶⁷ Suzanne Römer stelt: “Warscheinlich ist Römer aber nie der KPD als Mitglied beigetreten. In einer Vernehmung des Geheimen Staatspolizeiamtes am 3-7-1934 [...] zu einem Bericht in der Rote(n) Fahne bzgl. seines KPD-Beitritts bemerkt Römer, „daß ich niemals daran gedacht habe mich der Parteidisziplin dieser Partei zu

fungeerde van augustus 1931 tot medio mei 1932, vormde een uitzondering op de linkse oriëntatie van de redactie van het blad: hij meldde zich in oktober 1932 aan bij de NSDAP. Tot de contribuanten behoorden ook bekende nationaalbolsjewisten als Ludwig Renn en Alexander Graf Stenbock-Fermor, die net als Uhse later lid van de KPD werden.¹⁰⁶⁸

De naamgever van het blad, de in de gevangenis tot het communisme bekeerde Nazi-propagandist Leutnant a.D. Richard Scheringer,¹⁰⁶⁹ die gedurende de volledige verschijningsperiode ervan (van juli 1931 tot januari 1933) in Festungshaft zat, was een belangrijk inspirator: aan hem en zijn drijfveren werden regelmatig artikelen gewijd.¹⁰⁷⁰ Het feit dat Uhse bijdroeg aan het blad, waarvan de uitgave door de KPD geïnitieerd was, toont echter geenszins aan dat hij ineens communist geworden was – dat was getuige Römers afstand tot de partij ook niet noodzakelijk. Het tijdschrift vormde aanvankelijk geen zuivere spreekbuis voor de partij, maar was eerder een verzamelplek voor Nazi-opposanten van velerlei nationaalrevolutionaire pluimage.¹⁰⁷¹

Het feit dat de entourage van *Aufbruch* niet zozeer samengebonden werd door een ideologie als wel door een diepgekoesterde afschuw van een gezamenlijke tegenstander was begrijpelijk. Al eerder is geconcludeerd dat de ideologieën die de nationaalrevolutionaire vleugel van het politieke scala bevolkten veelal vaag waren, en dat ze – voor de minder oplettende toeschouwer – vaak in elkaar overliepen zonder dat een heldere grens te trekken was. Voor die reeks samenhangende ideologieën ligt het voor de hand te veronderstellen dat de KPD dezelfde rol gespeeld heeft als de NSDAP dat eerder had gedaan voor de conservatief-revolutionaire groepen die Mohler heeft omschreven: ze vormde een organisatorische stronghold temidden van een groep ideologisch vaag van elkaar te onderscheiden ‘geistige Vorkämpfer’¹⁰⁷² en bood een min of meer veilig heenkomen voor leden van de vele splintergroepen die een minder burgerlijk of kapitalistisch alternatief zochten voor de NSDAP. Overigens is duidelijk, vooral door het feit dat in het blad naarmate de maanden vorderen meer

unterstellen“. Suzanne Römer (2000). „*„Aufbruch“ – fast 70 Jahre danach. Einige erwähnenswerte Aspekte*“, cit. *Bundesarchiv* 13423/3, Bl. 87. In: Susanne Römer, Hans Coppi (Hrsg.) (2001). *Aufbruch*, p. 12, noot 10. Meer over Römers weigering zich bij de KPD aan te sluiten in: Oswald Bindrich, Suzanne Römer (1991). *Beppo Römer. Ein Leben zwischen Revolution und Nation*. Berlin: Ed. Hentrich, p. 119f.

¹⁰⁶⁸ Meer informatie met betrekking tot de levensloop van het blad, haar contribuanten en haar ideologische stromingen biedt de al eerder aangehaalde fotografische herdruk van de verschenen exemplaren: Susanne Römer, Hans Coppi (Hrsg.) (2001). *„Aufbruch“. Dokumentation einer Zeitschrift zwischen den Fronten*. Koblenz: Fölbach.

¹⁰⁶⁹ Scheringers stap, die hij middels een geschreven verklaring op 18 maart 1931 publiek maakte, baarde veel opzien. Voor gedetailleerde informatie wordt verwezen naar: Hans Coppi (2001). *„„Aufbruch“ im Spannungsfeld von Nationalismus und Kommunismus – eine Zeitschrift für Grenzgänger*“, in: Susanne Römer, Hans Coppi (Hrsg.) (2001). *Aufbruch*, p. 29ff.

¹⁰⁷⁰ Susanne Römer, Hans Coppi (Hrsg.) (2001). *Aufbruch*, p. 377.

¹⁰⁷¹ “[E]s hätte diesbezüglich auch in der KPD selbst bis zum ZK verschiedene Differenzen gegeben. Die Partei war immer argwöhnisch und hielt die *Aufbruch*-Organisation für Überflüssig und gefährlich“. Suzanne Römer (2000). „*„Aufbruch“ – fast 70 Jahre danach. Einige erwähnenswerte Aspekte*“, p. 13, cit. *Bundesarchiv-ZWA Dahlwitz-Hoppegarten* ZC 6329/4.

¹⁰⁷² In de woorden van Edgar Jung, ditmaal niet in relatie tot de NSDAP maar tot de KPD. Sontheimer (1978), p. 283

en meer aandacht werd besteed aan het reilen en zeilen van haar grote voorbeeld, de Sovjet-Unie en haar instituties, dat het steeds meer in de invloedssfeer van de KPD raakte.

Uhse leverde zoals gezegd, ook ditmaal weer onder zijn pseudoniem Christian Klee, al meteen aan de eerste uitgave ervan een bijdrage: "Bauer Ahoi!". In het artikel, waarin hij de wanhoop onder *Klein-* en *Mittelbauer* schetst, is zijn toon jegens het communisme zoals dat door de KPD werd bedreven al veel neutraler dan in de *NS-Briefe*; zijn belangrijkste geloofsartikel, het door hem eerder gepredikte revolutionaire eenheidsfront tussen boeren en arbeiders heeft echter nog niet aan glans ingeboet. Als we Uhses woorden goed begrijpen is de grote aanjager daarvan ditmaal niet de NSDAP, maar de KPD. In een poging die eenheid nieuw leven in te blazen richt hij zich rechtstreeks tot de Arbeiterschaft:

Wie kommt es, daß die Masse der vom Elend geschüttelten 4 Millionen Klein- und Zwergbauern, der Hunderttausende verarmter Mittelbauern von der Reaktion noch am Gängelband gehalten wird? Ihrer ganzen ökonomischen Lage nach gehören sie in die Front der Revolution (nadruk CK, gb). Die Hauptursache der Bauernnot ist Zerstörung des Absatzmarktes durch die Verelendung des Proletariats, durch Lohnabbau und Arbeitslosigkeit. [...] Darum ist jetzt die Stunde da, in der die revolutionäre Arbeiterschaft die historische Wendung zum Bauern tun mußte. Die Kommunisten haben durch die Proklamation ihres Bauernhilfsprogramms alle (id.) vor die Entscheidung gestellt: Bist Du für oder gegen (id.) den schaffenden Bauer?¹⁰⁷³

Dan richt hij zich tot de boeren, die hij op hun beurt aan de haren bij het *Einheitsfront* wil sleuren:

Bauer laß Dir nicht einreden der revolutionäre Arbeiter sei Dein Feind, er meine es nicht ehrlich. Wer das sagt will Arbeiter und Bauer, die beide um die Freiheit (id.) kämpfen, in Knechtschaft halten. Wir sagen Dir, Bauer: Du und der Arbeiter in der Stadt, ihr leidet die gleiche Not. Euch richtet derselbe Ausbeuter zugrunde, gleichgültig ob es der jüdische Wucherer oder der christliche Regierungsmann, der semitische Bankier oder der arische Junker ist. Ihr habt beide den gleichen Todfeind: das kapitalistische System. Dieses System muss sterben, wenn das Volk leben will. Darum Bauer Ahoi! Her in die revolutionäre Front!¹⁰⁷⁴

Uit Uhses woorden blijkt dat de grens tussen de ideologieën binnen de nationaalrevolutionaire beweging en de KPD geleidelijk vervaagde. Dat beperkte zich overigens niet alleen tot Uhses geschriften: het groeiende succes van de NSDAP dreef de verschillende nationaalrevolutionaire groepen dichter bijeen, en de KPD, die met haar Volksfrontprogramma ook de rol van potentiële coalitiepartner begon te spelen, werd minder principieel van karakter.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷³ „Bauer Ahoi!“. In: *Aufbruch*, 1. Jg. Nr. 1, März 1931, p. 10.

¹⁰⁷⁴ Ibid.

¹⁰⁷⁵ Sontheimer (1978), p. 128f.

Ook uit een brochure uit vermoedelijk 1932, “Bauernkampf gegen Bauernnot”, waarin de strategische agenda van het Bauernkomitee en een aantal direct te nemen maatregelen worden uiteengezet, en die op grond van zijn functie bij het Reichsbauernkomitee, de uitgever ervan, aan Uhse wordt toegeschreven,¹⁰⁷⁶ blijkt een op sociaalpolitisch gebied breed georiënteerd pakket van acties. Het schotschrift, dat regelmatig verwijst naar de Boerenoorlogen in de 15^e eeuw, is sterk gericht op bevechten van de kapitalistische overheersing. Met het hoofdstuk “Für Boden und Freiheit gegen Nazibetrug” nam Uhse het op tegen zijn voormalige partijgenoten, die in een aantal *Länder* inmiddels een dermate grote parlamentsvertegenwoordiging hadden, dat ze eigen nationaal-socialistisch beleid konden implementeren:

Die Reichen wissen, daß sie den Bogen überspannt haben, daß es so nicht mehr lange weitergehen kann, daß die Masse der Unterdrückten und Ausgebeuteten vor der Erhebung steht. Um dagegen gerüstet zu sein, schmiedeten sie sich eine Waffe im Stahlhelm und im Nationalsozialismus und seinen Sturmtruppen, deren bauernfreundliche Maske in den letzten Wochen und Monaten mehr und mehr gefallen ist. [...] [Die Nationalsozialisten] haben überall, wo sie in der Regierung sitzen, das System der Massen-Zwangsversteigerung gegen die werktätigen Bauern fortgesetzt und sie von der Scholle vertrieben (nadruk BU, gb). Sie haben Schlachtsteuer und Bürgersteuer eingeführt, und damit bewiesen, daß Hitler mit seinen Erklärungen, daß er weder den Versailler Vertrag noch den Young-Plan zerreißen wolle, es ernst meint.¹⁰⁷⁷

Daar waar hij zich eerder nog enigszins op de vlakte hield waar het zijn vroegere strijdmakers betrof geeft Uhse met die woorden aan zich definitief tegen de NSDAP te hebben gekeerd, waarbij hij de kapitalistische agenda van de partij als hoofdschuldige presenteert. Hij vermijdt, waarschijnlijk om lezers die een meer nationaal-revolutionaire stellingname voorstonden niet weg te jagen, de KPD te noemen als leverancier van zijn nieuwe ideologie. Dat is begrijpelijk: binnen het brede kader waarin de nationaalrevolutionaire stromingen vielen vormden de marxistische Comintern-KPD en de NSDAP de uitersten waardoor lang niet iedereen gecharmeerd was. Waar de NSDAP van haar oorspronkelijk min of meer algemene socialistisch-nationalistische positie opschoof naar een rabiaat völkisch-racistisch nationalisme, waarbij de socialistische component de onderschikking van het ‘volk’ of de bevolking aan een etnisch homogeen collectief op basis van een raciale herkomst betekende, zat de KPD aanvankelijk nog in de internationalistische hoek, wat voor de meeste nationaal-revolutionairen evenmin een verkieslijke optie was.

¹⁰⁷⁶ De brochure is er een uit een reeks, waarvan het merendeel – niet de onderhavige overigens – op de laatste pagina de opmerking “Für den Inhalt verantwortlich: Bodo Uhse” bevat. *Almanach*, p. 364.

¹⁰⁷⁷ Z.n. (z.j., verm. 1932). *Bauernkampf gegen Bauernnot*. Berlin: Reichsbauern-Komitee, p. 14. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, z.n.

In het begin van de jaren dertig bewoog zij zich echter dankzij de eerder genoemde Volksfrontideologie van een internationalistisch socialisme naar een socialisme met nationalistische componenten, waarbij de bevolking op basis van sociaaleconomische herkomst in collectieven, in klassen werd ingedeeld. Die variant vond na de Tweede Wereldoorlog haar uiterste verwezenlijking in de inrichting van het conglomeraat van formeel klassenloze ‘Volksrepublieken’ die achter het IJzeren Gordijn ontstond, en waarvan de DDR, door de stalinistische attitude van haar achtereenvolgende eerste gezagsdragers, Ulbricht en Honecker, een van de meest consequente realisaties was.¹⁰⁷⁸

De oude Uhse-biografie heeft Uhse's ontmoeting met Putz en Heuck in het vroege voorjaar van 1931 tot het moment gemaakt waarop hij zich tot het communisme bekeerde. Hoewel de juistheid daarvan niet zonder meer kan worden aangetoond, staat wel vast dat hij vanaf het moment dat hij in hun invloedssfeer kwam heeft deelgenomen aan congressen waar de KPD sterk vertegenwoordigd was. Zo was hij zoals gezegd aanwezig op een conferentie in Fulda op 31 mei 1931, waar door een aantal oppositionele boerenbonden en –verenigingen, in aanwezigheid van Putz, inmiddels voorzitter van de Reichsbauernbund, en Heiner Rau (1899-1961), die voor de KPD in de Pruisische Landtag zat, een nieuw boerenhulpprogramma in het leven werd geroepen. In juni van dat jaar werd hij aangesteld tot secretaris van het Reichsbauernkongress, met als standplaats Berlijn.¹⁰⁷⁹ Hij belandde in deze periode dus al in de periferie van de KPD en werkte op dagelijkse basis met de communisten samen aan de emancipatie van de minder bedeelde boeren.

Hij droeg er zoals gezegd bij aan het tijdschrift *Aufbruch*¹⁰⁸⁰ en aan het Reichsbauernkomitee. Hij ontmoette daar – waarschijnlijk eind september 1931, in zijn rol van secretaris van het comité ter voorbereiding van het in januari 1932 te houden Reichsbauernkongress, Ellen Gottschalk (1904¹⁰⁸¹-1960), die waarschijnlijk van doorslaggevend belang geweest is voor zijn definitieve knieval voor de KPD.

¹⁰⁷⁸ Denk daarbij ook (bijvoorbeeld) aan het in de DDR ontstaan van “Volkeigene Betriebe” (VEB), de “Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften” (LPG): ze wezen allemaal naar het collectieve bezit en de gemeenschappelijke arbeid in belang van het land.

¹⁰⁷⁹ *Almanach*, p. 362.

¹⁰⁸⁰ Volgens het colofon (vanaf het 4^e nummer van de 2^e jaargang (1932)) bij “Mitarbeiter”: Bodo Uhse, Berlin.

¹⁰⁸¹ Andere bronnen (bijvoorbeeld Schmidt (2002), p. 306) noemen 1908 als geboortedatum. Dat zou betekenen dat ze al op 17-jarige leeftijd in Berlijn bij radicaal-linkse instellingen werkzaam geweest is, hetgeen de waarschijnlijkheid van die datum betrekkelijk maakt.

Ellen Gottschalk was een Amerikaanse,¹⁰⁸² die net als Uhse het ouderlijk huis al vroeg – in 1923 – verlaten had, en vanaf 1925 in Berlijn woonde en werkte.¹⁰⁸³ Aanvankelijk was ze daar, als medewerkster van een Trotskistische afsplitsing van de KPD, bevriend geraakt met Manabendra Nath Roy (1887-1954), een vooraanstaande Indiase communist en lid van de

Afb. 15: Ellen Gottschalk, ca. 1938.

Comintern, die al ‘lerend’ over de wereld reisde, en al doende in Berlijn terecht was gekomen.¹⁰⁸⁴ Gottschalk, die al vroeg in radicaal politiek vaarwater terecht was gekomen, en in 1927/1928 lid was geweest van de KPD, verrichtte werkzaamheden voor het *Reichsbauern-Komitee*, waarvoor Uhse vanaf 1931 eveneens actief was. Toen Roy, na zijn terugkeer naar zijn thuisland India wegens staatsondermijnende activiteiten in 1931 in de gevangenis was beland, kreeg Uhse een relatie met haar,¹⁰⁸⁵ die duurde van vermoedelijk eind september 1931 tot februari 1937.¹⁰⁸⁶

Uhse en Gottschalk vormden gedurende de nadagen van de Weimarer Republiek en de eerste jaren van het Derde Rijk een hecht team. Gottschalk verdiende geld door het verrichten van secretariaatswerk, wat hen hielp in het dagelijks levensonderhoud te voorzien als Uhse geen inkomsten had,¹⁰⁸⁷ en hij woonde in elk geval van begin 1932 tot eind februari 1933 bij haar in haar Berlijnse woning.¹⁰⁸⁸ Ze vluchtte net als hij naar Parijs. De relatie tussen beiden speelt een rol in het korte verhaal “Ein Ferientag zwischen zwei Kriegen” uit 1937, dat zich afspeelt in Bicarosse, aan de Côte d’Argent, in een der

¹⁰⁸² Sommige bronnen, waaronder Caspar in de *Almanach*, p. 362, noemen haar van Frans-Joodse oorsprong. Uhse noemt haar net als andere bronnen expliciet Amerikaans – en, ter illustratie daarvan haar voorliefde voor uitgebreid ontbijten (“Sie schwärmte von Hot Cakes, von gebackenen Fischen, von Ham and Eggs”; “Ein Ferientag zwischen zwei Kriegen”, in: *Erzählungen*, GW IV, p. 155). Dezerzijds wordt ervan uitgegaan dat Gottschalk inderdaad Amerikaanse was.

¹⁰⁸³ Deze en verdere details rond het leven van Ellen Gottschalk-Roy zijn onder andere te vinden in Johannes Quack (2012). *Disenchanting India: Organised Rationalism and Criticism in Religion in India*. Oxford: Oxford University Press. Er is voorts – M.N. Roy was een bekend persoonlijkheid in de Indiase politiek voor en na de Tweede Wereldoorlog – een reeks biografieën van hem beschikbaar, waarin ook Ellen, die zijn politieke werk na zijn dood waarnam, een belangrijke rol speelt.

¹⁰⁸⁴ De meeste bronnen spreken van Ellen Roy; ze is echter pas in maart 1937 met de Indiase communisten-voorman in het huwelijk getreden. In de periode 1927 - 1928 leerde ze veel mensen kennen uit internationale communistische groepen (waaronder M.N. Roy, maar ook een aantal Trotskisten die het oneens waren met de door Comintern gevoerde politiek). De veronderstelling is dan ook dat ze Uhse daar tegen het lijf is gelopen: bij het *Reichsbauernkomitee*, of in de periferie van de oppositionele communisten.

¹⁰⁸⁵ “Uhse hat Ellen 1931 kennengelernt, während seiner Tätigkeit im Reichsbauernkomitee, die ihn auch in das Europäische Bauernkomitee führt”. Günter Caspar (1981). „Nachbemerkung. Tagesnotizen“ In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 515.

¹⁰⁸⁶ Uhse's relatie met Gottschalk tijdens Roys gevangenschap had niets geniepigs, en hij wist dat ze zou vertrekken op het moment dat Roy vrij zou komen. Dat moge onder andere blijken uit het feit dat Uhse haar brieven aan Roy en vele anderen, soms voorzien van een korte groet, mede ondertekende.

¹⁰⁸⁷ “Ellen hat rührend für ihn gesorgt. Bodo hatte ja kein Geld; er hatte eigentlich nie Geld, aber immer ziemlich viel Zeit. Ruth Liepman (1984). „Auskünfte“. In: Günter Caspas (Hrsg.). *Almanach*, p. 211.

¹⁰⁸⁸ Vgl. *Almanach*, p. 364.

laatste septemberdagen van 1935.¹⁰⁸⁹ In een terloopse passage van het verhaal komt de duur van hun relatie ter sprake: “Vier Jahre ist das schon her?”, fragte ich. [...] “Auf den Tag”, sagte Ellen, und wandte mir ihr feuchtes Gesicht zu. [...] Vier Jahre dauerte nun schon unsere Gemeinschaft. Vier gute Jahre in einer bösen Zeit”.¹⁰⁹⁰ Uhse beschrijft in het verhaal de gebeurtenissen gedurende een vakantiedag in de vroege herfst van 1935.¹⁰⁹¹ Niet alleen komt de actualiteit aan bod – Mussolini’s inval in Abbessinië bijvoorbeeld – ook geeft Uhse ons een inkijkje in zijn schrijfproces (hij is in die dagen bezig met de eerste hoofdstukken van de roman *Leutnant Bertram*), waarin hij zich, voorzien van een gevulde vulpen, een geel schrijfblok, een asbak en een vers pakje sigaretten op het balkon installeert, en daar, terwijl Ellen in de branding naar schelpen zoekt, een aantal passages van het nieuwe boek overdenkt.¹⁰⁹²

Gottschalk was al vanaf het moment dat ze in 1925 in Berlijn aankwam een overtuigd communist, en heeft Uhse – zo mag worden verondersteld – gedurende hun samenzijn van zijn laatste restjes twijfel met betrekking tot de juistheid van een keuze voor de KPD ontdaan.¹⁰⁹³ Nog gedurende hun relatie, zoals bekend in de loop van 1935, heeft dat geresulteerd in zijn toelating tot de partij.

Uhse’s activiteiten op politiek vlak en zijn reputatie als overloper waren ook onder de Nazi’s al snel bekend geworden, en op zijn hoofd was, net als bij vele andere politieke tegenstanders, als blijk van de graagte waarmee men hem te pakken wilde krijgen, een prijs gezet.¹⁰⁹⁴ Na de Machtergreifung, in februari 1933, wanneer hij in de Rhön doende is om onder de boeren voor de communistische partij agitatie te bedrijven, moet hij, om aan de politie te ontkomen, vluchten, en skiet al doende de grens tussen Thüringen en Hessen over, van Frankenheim naar Hilders, een afstand van vijf kilometer, om vervolgens per trein naar Berlijn terug te keren:

Anfang 33, [verließ] ich das Rhöndorf Frankenheim vor der Bayerischen (sic) Polizei flüchtend. [...] Es war eine lange Abfahrt zur Bahnstation, deren Namen ich vergessen habe. [...] Die Bahnfahrt war endlos, überall gab es

¹⁰⁸⁹ Caspar noemt 27 september 1935, een waarschijnlijk redelijk nauwkeurige inschatting. *Almanach*, p. 369.

¹⁰⁹⁰ „Ein Ferientag zwischen zwei Kriegen“, in: *Erzählungen*, GW IV, p. 155. Hij noemt ook in een dagboek aantekening van 14 april 1952 het jaar 1931 als beginpunt van de relatie: „Erlebnisse, die bestimmend für mein ganzes Leben waren, [...] wie die Begegnung mit Ellen 1931 ...“. In: *Reise- und Tagbücher II*, GW. V, Bd. II. Berlin (DDR): Aufbau, p. 78.

¹⁰⁹¹ De vakantie was mogelijk geworden dankzij een donatie van duizend francs die de anders zo armlastige Ellen en Uhse hadden ontvangen van een zekere Frau von Leers. *Almanach*, p. 369; „Ein Ferientag“, in: *Erzählungen*, GW IV, p. 168.

¹⁰⁹² Het zou pas jaren later, eerst in het Engels in 1944 bij Simon & Schuster in New York, en pas in 1948 bij Aufbau in Oost-Berlijn, verschijnen.

¹⁰⁹³ Schmidt (2002), p. 26, noemt de invloed van Gottschalk op Uhse ‘prägend’: “... die beiden verliebten sich ineinander, und lebten bis zum 22. Februar 1937 zusammen ...“. In maart 1937 huwde Ellen M.N. Roy in Bombay.

¹⁰⁹⁴ Of er sprake was van een werkelijk geldbedrag is niet bekend. Hij was in elk geval in het vizier van de SS geraakt, die hem verschillende malen heeft trachten op te (laten) pakken.

Aufenthalt. Im Thüringischen füllte sich das Abteil mit einer Horde ange-trunkener, aufschneiderischer SS-Burschen. Dann der D-Zug nach Berlin, die Ankunft zu Hause – in Ellens Wohnung. Die erste Nacht, die uns langen Schlaf hätte bringen sollen, endete schon um fünf Uhr früh, als Ernst von Salomon kam, um uns vom Reichstagbrand zu berichten. [...] Wir tranken zu dritt Kaffee und verließen später die Wohnung, die ich dann nie wieder gesehen habe.¹⁰⁹⁵

Hij duikt een paar weken onder. Uit zijn dagboek aantekeningen blijkt dat hij die dagen onder andere bij Ernst von Salomon in een klein *Dorfswirtschafts* in Grünheide, ten Oosten van Ber-lijn, logeerde om uit het zicht van de autoriteiten te blijven.¹⁰⁹⁶ De villa van de uitgever Ernst Rowohlt, bij wie ze af en toe de avond doorbrachten, lag daar pal naast. Ook daar wist men hem echter te vinden, en wederom sloeg hij op de vlucht: hij werd op een goede dag, toen hij een wandeling door het bos maakte, door Ernst von Salomon, die hem achterna was ge-lopen, gewaarschuwd dat een contingent SS naar hem op weg was om hem op te pakken. Het bleek dat Rowohlt een telefoontje had gekregen, dat, naar Uhse gedurende zijn exil in Parijs vernam, van Ernst Niekisch afkomstig bleek te zijn,¹⁰⁹⁷ en hij ontsnapte, door niet rechtstreeks naar het *S-Bahnhof* Grünheide te lopen (waar ze vandaan kwamen), maar naar Hangelsberg, een station enkele kilometers verderop.¹⁰⁹⁸ Na zijn vlucht, via Zwitserland,¹⁰⁹⁹ kwam hij enkele weken later, eind april 1933, in Parijs aan.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁵ Dagboek aantekening,, 5. Januar 1952. In: *Reise- und Tagbücher II*, GW. V, Bd. II. Berlin (DDR): Aufbau, p. 63.

¹⁰⁹⁶ Dagboek aantekening, 15. April 1951. Ibid, p. 24.

¹⁰⁹⁷ Ibid. p. 25.

¹⁰⁹⁸ Hans Fallada woonde, in dienst van het Rowohlt-Verlag, op dat moment eveneens in Grünheide. Bron: <https://www.moz.de/artikel-ansicht/dg/0/1/1614174/>, stand 26-10-2019.

¹⁰⁹⁹ Volgens zijn latere vrouw Alma althans. Alma Neuman (1993). *Always straight ahead. A Memoir*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, p. 77.

¹¹⁰⁰ Aldus Caspar, *Almanach*, p. 364.